

БОРЪЕ С. П. РАДОЈИЧИЋ

СТ А Р И СРПСКИ КЊИЖЕВНИЦИ

(XIV—XVII ВЕКА)

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

1942

ИЗДАВАЧКО И ПРОМЕТНО А. Д. ЈУГОИСТОК
БЕОГРАД

Последњих година XIII века један „благоверан и благочастив, милостив и праведан“ властелин српски, који је био „богат и славан веома“, довео је свога јединог сина на двор краља Стефана Уроша II Милутина. Властелину су помрла сва „остала чеда“ његова, сви други синови и све кћери његове из брака са женом с којом је проводио „дане века овог у добродетељи великој“. Син који му је „на утеху“ остао био је „изгледом благолепан и језика доброглагољива“. Већ је био упознао „дубину словес књижних“ у „училишту“ код „учитеља неког“. На двору краљевом требало је да употпуни своје образовање и да се што боље спреми за будуће војничке дужности и за све друге државне послове. Кад је тај „благоверни“ властелин „предавао“ краљу свога сина, васпитаног у „целомудрију (разборитости) и у свакој побожности“, краљ је властелину упутио ово питање: „Да ли да му верујем?“ По обичају, који је доцније потврђен и Душановим законом (чл. 51), властелин је одговорио краљу: „Веруј колико и мени“. Краљ је после тога примио „јуношу“ (младића) за једног „од унутрашњих“, за свога дворанина. Тај „Богом љубими јуноша“ остао је увек веран краљу. Уз „благочастивог краља Уроша“ био је и онда када је краља задесила „скрб велика“ и „беда“.

када су сва властела била „отступна“ и кад је краљ био „безнадежан“. Од некадашњег дворанина постао је смерни монах Данило, а затим игуман хиландарски, епископ бањски и хумски, и најзад „преосвештени архиепископ свих српских и поморских земаља“ (1324—1337).

Живот архиепископа Данила II описао је његов ученик, који је од њега био „храњен, вољен и васпитаван у сваком доброразумију и упућиван на добре навике“. Световно име „блаженог господина“ свога ученик није забележио. А за себе самог чак ни то није рекао како се звао у монаштву.

У једном од „славних“ дворова краља Стефана Уроша II Милутина, у „преизврсном месту названом Пауни“ или у оном „рекоме Неродимља“, млади дворанин је могао да нађе оригинални рукопис Доментијановог описа живота св. Саве. „Последњи ученик“ Савин, јеромонах Доментијан „сложио је“ и „написао“ то житије у Карејској ћелији св. Саве, у којој ће доцније и Данило да монахује. „Као превелики дар часни“ Доментијан је житије послао краљу Урошу I, оцу краља Милутина. Без сваке сумње житије је чувано у краљевском двору, и то свакако у ризници, са другим драгоценостима.

Кад је дворанин отишао у монахе и почео да пише „похвале житија“ краљева и архиепископа српских, Доментијан му је служио као узор. А из Доментијановог дела о св. Сави Данило се научио да буде добар монах у стетосавском смислу: повлачење од света таквом монаху омогућава да се духовно оснажи и оспособи за што свесрдније и потпуније служење народу и држави, наравно изграђеној на хришћанским начелима. Индивидуално спасење не треба занемаривати, али је много важније и узвишеније спасење целог народа, које се постиже кроз хришћанску државу. Од побо-

жности и ваљаности владара и његових доглавника зависи напредак државе, и духовни а не само материјални. Светосавски монах помаже „благодчастивог и христољубивог“ владара, јер је уверен да тиме ради на добру и државе и народа. То је учење Светог писма. Св. Сава га је само прихватио и својим животом и радом многобројним библиским примерима „богоугодних дејанија“ додао је српске примере, који су библиско учење приближили души српских монаха и свих других Срба. Пре подизања Хиландара, у оно доба кад се св. Сава подвизао на Св. Гори са својим оцем св. Симеоном, „неки богобојажљив муж“ рекао му је ове речи: „Бог посла тебе у Св. Гору не да се спасеш само ти и твој родитељ, но да и деци отачества твога устројиш добар пут, јер пророку је речено: Не упознај ме само ти једини, но узиђи на гору Сион, узнеси глас свој као трубу да буде благовест Јерусалиму, тако да ме сви сазнају“. Св. Сава је правилно схватио опомену тог „богобојажљивог мужа“ и постао је, заједно са својим оцем, „начелник спасења отачества“ свога. Поред многих других, и монах Данило пошао је стопама св. Саве.

„Господом вођен“, Данило је напустио дворски живот, тајно од краља, једне ноћи, за време краљевог поклоничког путовања од цркве до цркве по „богодарованој држави отачества свога“. Изгледало је да је он ушао у „тишину неузбурканог пристаништа“. Али тако није било. Као игуман хиландарски три године и три месеца бранио је Хиландар од „безбожних народа: Фруга, Турака, Јаса, Татара, Маговара, Каталана и других многименитих народа“. Подносио је тада све невоље и напоре „као да је пребивао у туђем телу“ (каже његов ученик). „Од јутра до вечера“ „мушки се борио с безбожницима“. Они су учинили да надалеко „не беше тада дома, у коме није било плача“.

Од времена Даниловог ступања у монахе па све до краја његовог живота српска историја је веома бурна: браћа се боре о краљевски престо (прво Драгутин и Милутин, а затим синови Милутинови, Стефан и Константин, и син Драгутинов, Владислав); синови подижу буне против оцева и падају и једни и други у тешке грехове (на Милутина устаје Стефан Дечански, а Стефана збацује Душан). Данило стишава разјарене, мири завађене и чини све што може да настане „дужна љубав“ међу најближим рођацима. Док се они отимају о престо, Данило се брине за државу.

Он иде од једног до другог; пише им „писанија душеполезних глагол“ и шаље им поруке преко народних изасланика. Кад устреба, одлази и на стране дворове: у Трново бугарском цару, у Цариград „самодржавном цару великије Романије“. Он је уопште неуморан кад треба радити за добро државе и земље српске, чији је био „рожденије и васпитеније“. Из тих побуда он постаје и писац житија краљева и архиепископа српских.

Пре краља Драгутина у породици Немањића било је борби међу браћом рођеном, али синови нису „безаконovali“ против својих оцева. За живота очева чак се ни браћа нису крвила. Вукан је, по Теодосију, чекао да се заврше „дани оца“ његовог, па да се освети Стефану што га је Немања „благословио... за великог жупана, за господара и самодршца све српске земље“. Драгутин се усудио да „подигне руку на родитеља својега“. Дао је рђав пример. На њега се угледао Стефан Дечански. А доцније ће то учинити и Душан. Данило пише житије Драгутиново, и то по свој прилици пред сам крај владе краља Милутина, у оно доба када се Милутин „измени на милосрђе“ према Стефану, када су се отац и син измирили на Данилово заузимање. У житију Драгутиновом Данило износи како сина постиже

Архиепископ Данило II
(фреска из цркве св. Богородице, Пећ)
(Фото: Музеј кнеза Павла)

казна кад згреши према своме оцу. Родитеље треба „равно с Богом поштовати“, па чак и онда кад нису у праву. Од очеве клетве сина не може ослободити ни мајка рођена. Узалуд је краљица Јелена уверавала Драгутина да све што се догодило није било „од руке крепости“ његове већ од Бога. Драгутин је пао с коња и сломио ногу. То је схватио као „знамење“. Треба испаштати за грех према оцу. И Драгутин оставља престо и постаје покајник. Данило о свему томе говори у житију, да би pouчио млађе на погрешкама старијих. Све што је писао ради поуке је писао, а не из жеље да ствара књижевна или историска дела. „Пут показати“, то је он намеравао кад је састављао своје списе. Житијем Драгутиновим Данило је хтео још нешто да постигне. У интересу је државе да се на српском престолу учврсти Милутинова грана лозе Немањића. Због тога у Драгутиновом житију Данило нарочито наглашава да је Драгутин у Дежеву предао краљевство Милутину у најдубљем уверењу да сам „Бог заповеда тако“.

Данило је био одан православљу. За њега је само православље „вера христијанска“, а католичанство је „вера латинска“. Он има погрдних речи за византиског цара Михаила VIII Палеолога као за отпадника од православља. То је био „хулноименити цар“ и „нечастиви цар“. Али о самом католичанству Данило не пише ништа ружно. Имао је и сувише прилика да то учини. Он их није употребио, јер је добро знао колико су верске распре штетне по државу. И у томе је Данило био достојан наследник св. Саве. Данило помиње богомиле. Назива их јеретицима, али без икаквог погрдног епитета. То веома одудара од начина изражавања монаха Николе, бившег игумана студеничког. По наредби Даниловој Никола је почео да преписује јеванђеље у Пећи, а завршио га у манастиру св. Николе у Дабру 1328/29 године. У свом запису Никола назива бого-

миле „безбожним и поганим бабунима“ и „бледивим и проклетим“. Толерантност Данилова може се и овим посведочити. За време његовог архиепископовања, око 1326 године, краљ Стефан Дечански, који се о свему саветовао с Данилом, послао је изасланство мисирском султану и замолио га за заставу, и то жуте боје. Застава би била ношена пред српском војском на ратним походима. Крајем 1326 и почетком 1327 године, Стефан Дечански је био болестан. Магистер Егидиус је почетком децембра 1326 године дошао на српски двор из Дубровника да лечи краља. Република му је одобрила да се два месеца бави у Србији. У мају 1327 године Егидиус је поново ишао краљу. Да је краљ заиста био озбиљно болестан, види се из једне песме Манојла Фила, у којој се Стефанова ташта, Ирина Палеологина, моли св. Анастасији да оздрави српски краљ, њен зет. Са том краљевом болешћу без сумње је у вези подизање манастира Дечана. По причању Даниловог ученика, други манастирски ктитор био је архиепископ Данило. „Камен угаони“ положио је прво краљ својом руком, а затим архиепископ. То је било 1326/27 године, како се сазнаје из натписа на манастирској цркви. Натпис још нешто казује. Цркву је зидао „фрад Вита мали брат, протомајстор из Котора града краљева“. Тако је католик градио цркву чији је други ктитор био православни архиепископ. Данило је био дубоко убеђени православац, који своју задужбину, цркву св. Богородице (једну од цркава манастира у Пећи), посвећује Одигитрији цариградској, очевидно због тога што је икона св. Богородице Одигитрије (Наставнице), по предању дело самога св. апостола Луке, била ношена испред оне византиске војске која се борила с латинским освајачима Цариграда. Икона је пала у руке Латина, али је по ослобођењу Цариграда сама напустила манастир и изишла да дочека православног цара. У Даниловом

православљу било је и културне оријентације. Он је налазио да се српска култура треба да изграђује под што јачим утицајем грчке културе. Зато он доводи грчке монахе и даје им своју цркву на служење. Грчке књиге је набавио у великом броју. Његовим старањем свакако се и преводило с грчког на српски. На тај преводилачки рад без сумње је мислио Данилов ученик, кад је писао да је Данило „књиге многобројне састављао и изналазио оне које пре никада нису биле“.

Краљица Јелена, жена краља Уроша I, а мати краљева Драгутина и Милутина, била је „од племена фружскога“. Католикиња од рођења, она је то била и после своје удаје, као српска краљица. Умрла је као православна монахиња и као ктиторка православног манастира Граца. Три године по њеној смрти, 1317, Јелена је проглашена за православну светицу. Данило је написао њено житије, и то свакако ускоро после канонизације. У житију се прича како је Јелена говорила својим синовима, „крепким, силним и самодржавним краљевима“: „да останете у љубави“. То је поука и Данилова упућена наследницима двојице „христољубивих краљева“. „Брат који се дели од брата љубављу, такав је сличан птици која је излетела из свога гнезда и која лети на друга места, коју лако може да улови сваки птичар и ловац. А брат кога брат помаже јесте као тврд и висок град“. Блажена краљица казује те речи својим синовима, а Данило их исписује као опомену њеним унуцима. Било је пуно разлога за страховање шта ће бити после смрти Милутинове. Данило је брижно мислио о будућности. С таквим је мислима и писао житије Јеленино. У то доба се често говори о унији. Због тога је за Данила било веома важно да опише живот краљице Јелене, некада ревносне католикиње (радила је и на унији), која је пришла православљу и удостојила се да постане светица.

Утврђивању православља служе и житија архиепископа Арсенија и Јевстатија I. Према Арсенију, непосредном наследнику св. Саве, Данило је гајио нарочито поштовање. Њему је посветио и црквицу (капелу) уз цркву св. Богородице зване Одигитрије цариградске.

Познат је још један Данилов спис: житије краља Милутина. Писано је свакако за владе краља Душана, вероватно одмах после неуспелог устанка зетске властеле (у априлу 1332 године). У житију се оптужује зетска властела за буну Стефана Дечанског против Милутина. А велможе краља Милутина окривљују се за поступак краљев према Стефану. Данило нарочито истиче војничке успехе Милутинове, што је веома разумљиво кад се узме да он пише у доба краља ратника. Не треба губити из вида да је Душан веома радо помињао свога деду, „светога краља“, који је поставио основе доцнијег Душановог царства „Србљем и Грком“. Милутин је „сабрао растурено у наследству државе“ своје. Он је „многи страни народ принудио силом својом к Богом дарованој држави, земљи српској“. Од његовог рода било је много владара који су били моћни и силни, али их је он све превазишао. Све је то постигао призивајући име Божје и вршећи вољу Господњу. Данило је желео да читаоци Милутиновог житија дођу до таквог закључка.

Књижевни рад архиепископа Данила II наставио је његов ученик и биограф. Он је од похвалних житија, које је написао Данило и он сам, а можда и још ко други, саставио једну целину, и то по свој прилици пре 1340 године. Тај зборник житија очевидно је замишљен као наставак Доментијанових житија св. Симеона и св. Саве. Житија архиепископа, односно патријараха, доцније су настављена, истина веома укратко; она иду до 1375 године, до избора патријарха Јефрема. Владалачка житија завршавају се првим годинама вла-

де краља Душана. Зборник житија краљева и архиепископа српских веома је важан извор за српску средње-вековну историју. Од необичног је значаја и као споменик српске писмености. Има и чисто књижевних вредности, нарочито у оним деловима који потичу од Даниловог ученика.

СРПСКИ КЊИЖЕВНИЦИ ОД СРЕДИНЕ XIV ДО ПОЧЕТКА XVII ВЕКА

I

Архиепископ Данило II, биограф краљева и архиепископа српских, преминуо је 19 децембра 1337 године. Он је доживео да види сина краља Стефана Душана. Вероватно је он и крстио малог краљевића Уроша (рођеног пре 31 августа 1337 године). Изгледало је да се наставља лоза Немањина и да ће и даље „по прејемању род по роду предржавати престол владичствија србскије земљи“. Тако је свакако мислио и Данилов ученик (на жалост, његово име није познато), који је у доба између 1337 и 1340 године саставио Зборник биографија краљева и архиепископа српских. Зборник се тада завршавао описом првих година владавине краља Стефана Душана и биографијом Данила II. О Душановој тешкој болести (1340), с којом је по свој прилици у вези канонизација Стефана Дечанског, у Зборнику се ништа не говори. Свој садашњи изглед Зборник је добио у доба између 1375 и 1379 године, кад је патријарх Јефрем први пут управљао српском црквом. Непознати настављач Данилов писао је о патријарху Сави IV, па је узгред изнео и „повест о цари Стефане“.

О цару Урошу је рекао само неколико речи. Житије Урошево написао је тек патријарх Пајсије 1642 године. Са „прекрасним“ Урошем нестало је последњег српског владара из породице Немањића. С патријархом Пајсијем се завршава низ писаца старих српских биографија, који почиње првим Немањићима, игуманом студеничким Савом, доцнијим оснивачем српске цркве, и великим жупаном Стефаном, првовенчаним краљем. У такој је неразлучној вези стара српска књижевност са политичком и црквеном историјом.

Од архиепископа Данила II до патријарха Пајсија има више српских књижевника који су познати и по имену. На Синајској Гори, свакако у манастиру св. Богородице, поп Јован преписује Јеванђеље и Псалтир, а из разних извора скупља материјал за своја „Словеса душеполезнаја“. Јованова Словеса, која су данас изгубљена, одушевљавала су читаоце. Један од њих написао је на самом рукопису ове веома похвалне речи: „Кими хвалами похвалим попа Јоана; он Сербска утехо, надежде заблудших, обрашченије безумних, научитељу добрих, светниче благодати“. По мишљењу Вл. Розова, поп Јован је живео у првој половини XIV века.

Када је царица Јелена била на Св. Гори (1347/48 године), замолила је „усрдно“ старца Јоаникија да преведе с грчког Тумачење јеванђеља од Теофилакта Охридског. Јоаникије је испунио то „богољубно прошеније“ побожне царице, која је имала „много усрдије и љубов неизреченују о исканији светих писанији... јелико други никтоже“. У запису се Јоаникије назива старцем, али на основу тога не треба мислити да је он био стар човек. Старци су били братија начелна; они су, заједно с игуманом, сачињавали манастирску управу.

„Благочастива и христољубива и превисока госпођа деспотица кира Јелена“, за коју је 1370/71 године на-

писан „божаставни песневац“, биће свакако исто лице с доцнијом монахињом Јефимијом. „Песневац“ је псалтир. Како се запис налази на номоканону, значи да је преписан са псалтира деспотице Јелене. Преписивач није морао да зна шта запис казује, пошто је у запису употребљена тајна азбука. Деспотица Јелена је тражила утехе у псалмима Давидовим. Њој је умро отац, ћесар Војихна. Ни мајке није имала у оно доба када се престао „в вечније обитељи“ њен јединац „млади младенац Угљеша деспотовић“. Сахранили су га у Хиландару код гроба његовог деде Војихне. „Ва Христа Бога благоверни“ деспот Јован Угљеша, пре но што ће поћи у рат „против безбожних муслимана“, одлази на гроб свога „господина и родитеља светопочившега ћесара“ и сина својега „по плти“ (телу) Угљеше. „Ту же множаје умилив се и разгоревше љубовију срдачноју“ Угљеша се стара „за помен вечни себе и гробовом тем“. А Јелена шаље у Хиландар иконицу коју је њен мали Угљеша добио од „великог и светог мужа“ „митрополита богоспасенаго града Сера кир Теодосија“. На иконици она исписује речи неизмерне жалости која „непрестано горит в срдци“ њеном. Деспот Угљеша гине на Марици заједно с краљем Вукашином. „Тамо кости их падоша, и непогребени пребиша“ — тако стоји у запису савременог бугарског писца инока Исаије. Да њихова тела нису нађена, казују три стара српска летописа (Пећки, Студенички и Цетињски). После непуна два месеца Јелена остаје и без деспотовине. Угљешиним државом овладали су Грци. Као монахиња Јефимија, она налази уточишта код кнеза Лазара. Књегини Милици Јефимија је била сродница. Са кнегињом Милицом (монахињом Јевгенијом) Јефимија је ишла султану Бајазиту. Две монахиње нашле су султана у Серу, у оном граду у коме је некад Јефимија господовала и била срећна и као жена и као мајка. По патријарху

Пајсију, тело деспота Угљеше однели су „неки иноци в обитељ, јеже от њего сазданому от основанија близ Сереза“. Ту је оно „исцељенија“ творило. А првобитни гроб Угљешин „нека чјудна знаменија показујет“. Ако би се и веровало овим позним белешкама Пајсијевим, не би се ипак знало да ли је тело Угљешино било већ пренесено у доба Јефимијеиног доласка у Сер (у пролеће 1398 године). Гроб свога јединца Јефимија није могла да обиђе, јер женама није допуштено ни да ступе на земљиште Св. Горе (царица Јелена је истина била на Св. Гори, али она је била „света царица“; старац Јоаникије бележи да је она дошла „не јаве, но некако премудро и покривено“). По повратку из Сера Јефимија везе завесу за царске двери „храма пресветије Богородице Хиландарскије“ (1398/99 године). На завеси је натпис. То је други књижевни састав Јефимијин. У доба израде завесе и састављања натписа Јефимија је по свој прилици била у манастиру Жупањевцима. Била је поред „Јевгеније монахије кнегиње“. Док синови кнеза Лазара, Стефан и Вук, као вазали султана Бајазита, ратују против Тимура у „мученији“ „четрдесет мученик севастиских“ (у Малој Азији), Јефимија везе своју Похвалу кнезу Лазару (1402 године). Она моли Лазара, „светога мученика“, да утиша „буру љутују душе и тела“ њенога. Бура се не стишава. И Јефимија, како изгледа, прибегава последњем средству. Она постаје великосхимница, даје завет „да ће сав свој живот провести у најстрожем посту и непрестаној молитви Богу“. То је пре ње учинила царица Јелена, која се као малосхимница звала Јелисавета, а као великосхимница Јевгенија. После Јефимије примила је велику схиму и кнегиња Милица, па је од малосхимнице Јевгеније постала великосхимница Јефросина. При узимању велике схиме Јефимија добија ново име, Јевпраксија. „Деспотицу кира Јевпраксију“ деспот Стефан

Лазаревић назива својом мајком. У повељи из 1404/5 године деспот истиче „њену велику љубов и усрдије“ које има према њему, његовој мајци „благочестивој и христољубивој госпожди кира Јевгенији“ и брату његовом Вуку. Деспот даје Јевпраксији једно село „да приложи своје ради душе“ манастиру Хиландару. Као „василиса српска“ монахиња Јевпраксија везе плаштаницу за спас душе своје мајке „ћесарице српске Јефимије монахиње“ и за спас своје душе (1405 године, по једној непоузданој белешци). „Василиса“ значи царица, али су на ту титулу у XIV и XV веку имале право и деспотице. Мајка монахиње Јевпраксије давно је умрла. Можда није ни дочекала да види малог Угљешу. А „исход душе“ њене био је пре но што је „млади млadenaц“ прешао у „вечније обитељи“. Замонашила се после смрти свога мужа ћесара Војихне († око 1366 год.). Носила је оно исто име које ће носити и њена кћи као малосхимница. Била је можда Гркиња. Тиме се може објаснити што су натписи на плаштаници на грчком језику. „Ћесарица српска Јефимија монахиња“ почивала је по свој прилици у неком грчком женском манастиру, вероватно у оном крају у коме је раније господовао ћесар Војихна (околина Дrame). „Василиса српска Јевпраксија монахиња“ могла је вести плаштаницу за тај манастир, па због тога употребљавати грчке натписе. Плаштаница би доцније доспела у манастир Путну у Буковини.

Хиландарски монах Јаков 1394 године превео је скраћено Тумачење књиге о Јову од Олимпиодора Александриског. Као „частни старац Хиландарац“ кир Јаков је 1390 године долазио на двор кнегиње Милице и њених синова кнеза Стефана и Вука. Пре но што је постао сабрат хиландарског братства можда је Јаков био „послушник“ испосника Спиридона. Са тим „великим отцем“ Јаков би провео тридесет година „в пустињи“, ве-

роватно у околини манастира Дечана. Спиридон је „отполати царјеви“ отишао у монахе. После смрти се посветио, јер „светије је его мошти в лавре житије је его јављајут“. Јаков је 1417/18 године преписао Слова Григорија Богослова по заповести Павла, „бившаго игумена в Архангеле више Призрена града“. По једној белешци, Јаков је превео Питања и одговоре о вери од Максима Исповедника. Био је жив још 1425/26 године. Тада је превео „от језика јеладскаго на језик наш словенски“ један део Шестодневника Јована Златоустог. Преводио је за попа кир Венедикта Цреповића, ктитора цркве св. Богородице Лешјанске, а унука оснивача њеног жупана Вукослава. Други део Шестодневника превео је исте године сам поп Венедикт „од грчскаго језика на србски“. Због превођења Шестодневника Венедикт је био на Св. Гори. Као „игумен лештјански“ Венедикт се помиње крајем 1452 године. Заједно с једним архиепископом и с једним властелином, Венедикт је ишао „в страни кјефалонскије в град Рогос“ да донесе у Смедерево тело св. Луке. 6 септембра 1456 године деспот Ђурађ Бранковић и његов син деспот Лазар дали су манастир Враћевшницу са више села „митрополиту градчанскому“ кир Венедикту, који је изгубио „своју митрополију“ (свакако после пада Новог Брда, 1. јуна 1455 године). С тим митрополитом Венедиктом није идентичан Венедикт Цреповић. Венедикт Цреповић је умро као јеромонах. То се види из бревије Лавре Атонске. Његово име је записано после његове сестре монахиње Анисије, која је умрла 1426/27 године.

Хиландарском иноку Гаврилу није се свиђало како је монах Јаков превео скраћено Тумачење књиге о Јову. Тај превод му је био неразумљив. Гаврило је желео да преведе потпуни текст Тумачења. Из манастира Есфигмена узео је „извод грчки“ и 1411/12 године завршио је свој превод. Те исте године „от грчкије в

наш словенски језик“ превео је и „књигу премудраго Соломона“.

Један од пет старијих српских летописа, Пећки, има као додатак чланак „О патријарсех земље србски-је“. Због тога је Љуб. Стојановић рекао да летопис и тај чланак „представљају Данила у маломе“. Иза чланка о патријарсима пише: „Помени, Господи, Давида“. Име није поуздано. Написано је двапут да, а између једног и другог да стоји мало о, и то, како изгледа, изнад реда. Тако је бар по издању Љуб. Стојановића. Кад је чланак о патријарсима прештампавао у својој књизи о Старим српским родословима и летописима, Стојановић је изоставио те речи. Ил. Руварац је сматрао да је Давид писао Пећки летопис. У летопису Стефан Лазаревић се назива деспотом. То је навело Руварца да постанак летописа стави после 1402 године. По њему, летопис је састављен „у XV веку, али може бити пре Константиновог житија“. Доцније је Руварац узимао да је летопис из првих година XV века. В. В. Качановски је мислио да се састављач летописа крије под псеудонимом. Љуб. Стојановић је налазио да је писац летописа „несумњиво био савременик Лазарев, и писао је ... одмах после г. 1391“. Изгледа да ће Стојановић бити у праву. Летопис не треба одвајати од чланка о патријарсима. Да они чине једну целину, види се из самог почетка чланка. Чланак се завршава патријархом Спиридоном († 11 августа 1389 год.). После Спиридона једно кратко време управљао је црквом бивши патријарх Јефрем, па је затим изабран Данило III, који је био патријарх најдаље до 1399 године. Данилов наследник био је Сава V, који је умро између 1407 и 1416 године. Кад би чланак био састављен после 1402 год. морао би бити поменут бар Данило III, ако не и Сава V. „Одмах после г. 1391“, значи за владе Данила III, списак патријараха могао је бити завршен Спиридоном. Јефрем

је већ на листи. Он „остављајет престол и на безмлвије отлучајет се“. Краткотрајни прекид „безмлвија“ није било потребно бележити у листи која садржи „тчију (само) имена“. Данило није унесен ваљда због тога што је то листа бивших патријараха. Истина, код Спиридона се каже да се „ваводит“ на престо после Јефрема, па би се по томе могло закључивати да је чланак о патријарсима састављен у доба кад је Спиридон био патријарх (1379—1389). Али после таквог закључка морало би се претпостављати да се летопис првобитно завршавао Косовском битком (1389) и да је одељак о преносу Лазаревог тела (1390/91, вероватно у јесен 1390 године) унео доцнији преписивач. Оба састава (и летопис и чланак о патријарсима) била би израђена у доба између Лазаревог усековања и смрти патријарха Спиридона, а то значи између 15 јуна и 11 августа 1389 године. У одељку о преносу Лазаревог тела има једна реченица која је морала бити написана пре 1402 године. За Лазареве синове се каже: „И наших ради грех, убившому отца их бивајут подручници“. После 1402 године Стефан Лазаревић није више био „подручник“ султанов. „Јеже от Косова порабоштен бих исмаилитскому језику, дондеже приде цар Персом и Татаром и раздруши тех и мене от сих руку Бог милостију својеју слободи“, казује сам деспот „в завете градсцем“ (у београдској повељи, за коју једино знамо по изводима и белешкама Константина Филозофа). Деспот је, истина, имао извесне обавезе према Турцима, нарочито због земаља његових сестрића Ђурђа (после 1412) и Балше III (после 1421). Пада у очи да реченицу из Пећког летописа о Лазаревим синовима као „подручницима“ султановим изостављају Студенички и Цетињски летопис, први из друге четвртине XV века (а можда и доцније), а други из почетка XVI века или из времена око 1572 године. Рукопис у коме се налази Пећки летопис

с чланком о патријарсима потиче из почетка XVI века. В. Јагић за њега каже да „припада угровлашкој породици“. Давид неће бити састављач летописа и чланка о патријарсима, већ преписивач. Он је по свој прилици исто лице с оним Давидом који је 1508/9 године преписао Минеј за новембар „в области шевској у манастиру Железнику“ (храм св. Николе). Кад је он Минеј преписивао „погуби Михна влашки војевода бољаре“. Минеј је писан српском рецензијом. Летопис и чланак о патријарсима Давид је вероватно преписао пре Минеја, још у доба кад се у Влашкој бавио Максим Бранковић (1506—1509), који је био „от корена благочастиваго Симеона Немањи“. При преписивању Давид је за Стефана Лазаревића рекао да је деспот, а код патријарха Јефрема ставио да је свети.

И у XV веку постојао је један српски писац који се звао Давид. Деспот Ђурађ Бранковић читао је „с усрдијем“ Лествице св. Јована Лествичника. Имао је у рукама више превода који се међу собом нису потпуно слагали. Због тога је Ђурађ набавио из Цариграда и са Св. Горе „изводи грчкије различније и србскије“. Затим је из Св. Горе позвао „муже столетније свештеније и словесније частније иноки“. Под претседништвом браничевског митрополита Саватија, 1433/34 године та књижевна и научна комисија „с многим трудом“ утврдила је тачан текст српског превода Лествица. Давид је био секретар те комисије. Он је писао Лествице. О Давиду имамо сачуван још један помен. По наредби деспота Лазара, Давид је 1446/47 године преписао „втори комат Шестодневника Иоана Златоустаго“.

Биографију патријарха Јефрема († 1400 године) написао је епископ Марко. Марко је рођен 1359/60 године као најмлађи од петорице синова јеромонаха Герасима и монахиње Јефимије. Герасимово световно име по свој прилици било је Ђорђе, јер је „от основанија“

подигао цркву св. Ђорђа. Код те цркве живела је монахиња Јефимија, а ту је без сумње и сахрањена (пре 1392 год., 8 јула). Пре своје женидбе доцнији монах Герасим „от млада возраста“ био је код „великог и преподобног старца Аврама“, који је био „крепки подвижник“ у време цара Стефана Душана (о једној мермерној плочи с именом цара Стефана и старца Аврама пре неколико година писали су и стручњаци и нестручњаци без потребног познавања историских чињеница). Герасим је умро „в глубоце... старости“ 30 августа 1392 године. Сахрањен је у цркви св. Николе „на Таворе“ (можда идентична с црквом Иванавац у селу Љевоши код Пећи). Сва четири брата Маркова били су свештеници. За двојицу од њих зна се и како су се звали: поп Дионисије и поп Теоктист. Теоктист је имао сина Богдана, који је био анагност (чатац) у Патријаршији пећкој. Марка је замонашио патријарх Јефрем 1376/77 године. Било је тада Марку свега седамнаест година, управо онолико колико се тражи за примање у манастир. Заједно са својим оцем Герасимом, Марко је пребивао „в послушанији“ патријарха Јефрема. За свештеника је рукоположен у Пећкој патријаршији у јесен 1389 или у пролеће 1390 године. На оном сабору на коме је Данило III изабран за патријарха (1390) Марко је постао епископ. Дата му је Пећка епархија. Патријарх је желео да столује у Жичи, па није хтео да под својом непосредном влашћу задржи и пећку епархију, јер би то било противно канонима. Сабор је вероватно био у Жичи, а Маркова хиротонија за епископа извршена је у Пећкој патријаршији, без сумње приликом прве посете новог патријарха, 1398/99 године. Марко је преписао Минеј за четири последња месеца црквене године (мај—август). Тај Минеј је доцније поклатио цркви св. Ђорђа на Ждрелнику (т. зв. Новој цркви), коју је саградио 1411 године. Минеју је додао два ли-

Деспот Стефан Лазаревић

(фреска из манастира Ресаве)

(Фото: Музеј кнеза Павла)

ста, на којима је исписао своје Завештање цркви (од 19 јула 1411 године). У Минеју се налази још један оригиналан састав епископа Марка, Помен његовом оцу Герасиму и мајци Јефимији. Помен је написан 1411 године или можда доцније. Био је потребан Марковој цркви ради помена ктиторовог оца и мајке. Сачуван је у препису. Биографију патријарха Јефрема Марко је написао између 1400 и 1407 године. Марково је дело и Служба патријарху Јефрему, која нам је сачувана у Празничном Минеју од фебруара до краја августа (из XVI века). И тај Минеј је припадао Марковој цркви. Марко је умро после 1411 године. Сахрањен је без сумње у својој цркви. Ту цркву треба вероватно идентификовати с Марковом црквом у селу Љевоши код Пећи (потпуно је разрушена).

Патријарх Јефрем је умро 14 јуна 1400 године после седам и по часова увече. По црквеном рачунању, већ је био настао 15 јуни. Сахрањен је у Пећкој патријаршији 15 јуна. „Седмо лето после преставленија“, 1406/7 године, показао је знаке светитељства. Тада га је патријарх Сава V прогласио за свеца. Како изгледа, Сава V је с малим изменама преписао Биографију патријарха Јефрема од епископа Марка и додао јој кратак опис канонизације.

За деспота Стефана Лазаревића Карловачки родослов (из почетка XVI века) каже да „многа писанија преведе от грчских писанији паче инех преже бивших того“. Љуб. Стојановић је с правом сматрао да се у родослову мисли на преводилачки рад који је деспот потстакао и изазвао за време своје владавине. Деспот је написао Слово љубве. По мишљењу Ђ. Даничића, сачуван је сам аутограф деспотов. Испред Слова љубве долази један чланчић, за који је Ст. Новаковић држао да је „приступ к томе слову“, да је „као нека молитва или као предговор данашњих књига“. Новаковић је ми-

слио да се и тај чланчић може приписати деспоту. У истом рукопису у коме је Слово налази се и једна Похвала кнезу Лазару. Састављена је, како изгледа, 1403 или 1404 године. Њу је вероватно написао деспот Стефан. Можда је и она унесена у рукопис „руком самога деспота“. На Поукама св. отаца, рукопису XV века бугарске рецензије, налази се запис, у коме стоји да „сију књигу писа за душевно спасеније“ „Стефан Лазаревић деспот и наследник земље браничевскија“. Љуб. Стојановић напомиње да је запис „по свој прилици познији“. По том запису, преписивање рукописа Стефан је завршио 20 августа 1421 године. Забележен је и индикт, али погрешно (истина, свега је за један мањи). 28 априла 1421 године код Стефана је умро његов сестрић Балша III, „господин Зете“. Отпочела је ускоро борба о Балшино наследство. Пре 22 августа Стефан је стигао у Зету. Према томе, 20 августа није могао да довршава преписивање рукописа као „наследник земље браничевскија“.

Састав „О будушћих премудраго Лава“, који нам је познат по рукопису XV века (можда је и познији), у рукописима XVII и XVIII века приписује се деспоту Стефану. Један од тих рукописа садржи тај састав под насловом: Мудрост и пророчаствије светаго Стефана Лазаревића. Други за Стефана бележи да је „Србљем и околним земљама цар, паче же и ритор“. У саставу су описана „знаменија“ и изнесена „пророчанства“. Трећи рукопис истиче да је „пророчаствије велми покрвено“. Пада у очи да се за деспота Стефана наглашава да је Лазаревић. Очевидно се жели да нагласи да се не мисли на деспота Стефана Ђурђевића (Бранковића). Стефан Лазаревић у интитулацијама и потписима није стављао и своје презиме. Ни у Слову љубве не налази се презиме. Презиме се не среће ни у савременим записима и натписима. Значи да су ова Пророчанства везана

за име Стефана Лазаревића у доба кад је Стефан Бурђевић носио деспотску титулу (1458—1476) или после тога времена. Изгледа да је то учињено у XVI веку.

У поговору Псалтира из штампарије Љубавића у Горажду (1521) налази се „Указ летом вечним“. Иза тог „указа“ пише: „Конац седмому веку. Почело осмо-му веку последњим летом“. Овде се хиљаду година рачунају као један век. Са седам хиљада првом годином од створења света почињу последње године, крај света. „Смерени мних свештеник“ Теодор Љубавић, који је штампао овај Псалтир, у „указу“ каже да од Адама до Христа има 5500 година. Толико година и одузима од године од створења света коју наводи као годину штампања Псалтира. На тај начин пада у погрешку, јер је та година по цариградској ери. Година од створења света по александриској ери претвара се у годину од Христовог рођења кад се од ње одузму 5500 година. Код цариградске ере одузима се 5508 година. Смерени Теодор забележио је годину од створења света по рачуну српске цркве, а то значи по цариградској ери (7029=1520/21). Да је заиста тако урадио, види се по његовој белешци (такође у поговору) о паду Београда (28 августа 7029=1521). Кад је хтео да стави и годину од Христовог рођења, Теодор је одузео 5500 место 5508, па је добио 1529 годину. Испало је да по александриској ери има више година од Христовог рођења до времена штампања Псалтира него што има по цариградској, а то је, наравно, сасвим бесмислено. Александриска и цариградска ера разликују се само у рачунању колико је било година од створења света до Христа. Седам хиљада прва година по цариградској ери почињала је 1 септембра 1492 године. Тада је за Теодора и за све оне Србе тога времена који су били скло-ни таквим веровањима почињао крај света, „почело последњим летом“. Из излагања Е. Бенца лепо се види да

је и словеначки реформатор Примож Трубар (1508—1586) био убеђен да живи у последњим временима.

Теодоров „Указ летом вечним“ налази се и у једном рукопису XVII века. Унесен је и у Загребачки летопис (из XVII века). Кратовац Јован, поп у Кратову (помиње се до 1569 године) и протопоп у Влашкој (где нарочито истиче да је Србин — у запису из 1580 године), 11 августа 1526 године преписао је један Молитвеник, који је по томе значајан што се у њему богамили називају и „патеринима“. У запису на том Молитвенику Јован истиче да је „по писанију кончина близ“. Под тим „писанијем“ можда се мисли на Пророчанства „о последњих днеш и летех“ која су се преписивала Методију, епископу патарском (управо, олимписком). У Методијевим Пророчанствима стоји да „приспе кончаније мира на кончину бо седмије тисуште“. И у Слову св. Ипатија Ефеског пише да ће „последњеје бити седмије тисуште“. Из Ипатијевог Слова сазнајемо на чему почива то пророчанство. У Псалмима се наводи да је „тисућа година пред очима“ Господњим „као дан јучерашњи“ (90, 4), а у II посланици апостола Петра се каже „да је један дан пред Господом као хиљаду година, и хиљада година као један дан“ (3, 8). Бог је створио свет за шест дана, а седмог се дана одмарао. Тиме је одређено и време трајања света: седам дана, односно седам хиљада година, јер је пред Богом један дан као хиљаду година. На Методијевим Пророчанствима и на Слову Ипатијевом оснива се и Теодоров „Указ летом вечним“. Јован „от места Кратова“ могао је и из Указа да види да је „кончина близ“.

Веровање које је постојало у XVI веку да је почео крај света створило је повољне услове за развој литературе разних пророчанстава. Тада је без сумње преписиван и спис „О будушћих премудраго Лава“. А да

би тај спис што снажније деловао на читаоце, везан је за име деспота Стефана Лазаревића, за оног српског владара чија је личност „још врло рано добила митски карактер“. Стефан је тек у наше дане проглашен од цркве за свеца. Видели смо да се у једном рукопису каже да спис садржи пророчанства светога Стефана Лазаревића. И по томе спис са Стефановим именом иде у XVI век. Баш из XVI века имамо помена о Стефану као свецу. У једном родослову, који доноси Константин Мусаки као италијански превод српског ћириличног оригинала, забележено је да се Стефан сматра за свеца. „Калуђери от Сервије“ Дамјан и Павле 1597 године пишу папи Клементу VIII и у томе писму поред осталог казују да „свето тијело“ деспота Стефана лежи у Ресави. Постоји још један помен Стефана као свеца, али се тачно не зна из кога је века. Деспот Стефан се назива „светим царем“ у натпису поред његовог лика у цркви св. Николе у Брезови, чији је живопис „вероватно из XVII века“. Ђ. Бошковић, који је објавио тај натпис, нарочито је истакао да датирање није поуздано. Да узгред наведемо и помен из XVI века о пророчанствима св. Саве. Он може да послужи као доказ да су се заиста у том веку појављивала разна пророчанства. К. Д. Шеперу на његовом путу кроз српске земље 1533 године причали су о пореклу св. Саве. Говорили су му да Сава потиче од Ликинија (наравно, то се причање оснива на родослову). Шепер у то није веровао. Сазнао је још да је Сава био Словен и да је на словенском језику написао више пророчанстава. Пророчанствима су додати неки знаци и слике. Једна од тих слика приказује град са седам кула и с једним гвозденим вратима. Тај ће град пропасти. Срби и Бугари верују да је Сава мислио на Цариград. Друге слике претстављају лисицу, орла, лава с круном, брод с царем и с више војника. Све су то биле веома неразумљиве и тамне ствари за Шепера.

О седамхиљадитој години као о „почелу последњим летом“ имамо помена из наших извора и из времена пре но што је она настала. Пасхалија јеромонаха Данила из 1394 године завршава се 7000 годином. Испод ње пише: „Ту конач летом“. Епактит Андоније Рафаил 1419/20 године говори о тринаестом „обхожденију“. Константин Филозоф истиче да се оно завршило у деветнаестој години владавине Стефана Лазаревића. Монах Јов преписао је Псалтир „в обитељи пресветије Богородице Хиландарскије, в сихастији“ (Карејској ћелији), 14 децембра 6917 године од створења света, „јеже бист свршеније круговом тринаестому обходу“. Свршетак тринаестог „обхода“ или „обхожденија“ био је управо 6916 године (= 1407/8 године). Под „обходом“ се мисли на ускршњи круг, који обухвата 532 године. 31 августа 1408 године био је последњи дан тринаестог ускршњег круга. До седам хиљадите године остало је још свега 84 године. Веровало се да су то „скрби лета“. Тако их је називао Константин Филозоф. Монах Григорије, који је писао последње године тринаестог ускршњег круга (1407/8), сматрао је да је то „кончина веком“. Инок Гаврило 1411/12 године бележио је да пише „в последњаја времена и в кончине“. У једном недатираном запису из XV века говори се о „данима последњим“. Пророчанства премудрога Лава, односно Стефана Лазаревића, помињу време „седморишно и седам тисушно“, а такође и „она 84 лета напокоњашња“. „Седморишно“ време је „седам тисушно“ (седам пута по хиљаду; за сваки дан Божјег стварања и одмора по хиљаду година егзистенције света и човечанства). У Пророчанствима се на једном месту истиче да се свршио 8, а започео 9 индикт. Помоћу тога се може да одређује година када су написана Пророчанства (као што је то и чињено), али се на тај начин не може доћи до поузданог резултата.

Једно време, после 1402 а пре 1409 године, међу Србима је живео „мних и презвитер“ Григорије Цамблак, који је одрастао у Бугарској (рођен је око 1364 године), а умро као „митрополит росијски“ 1419/20 године (како бележе руски летописи и како пише у једном светогорском запису из XVI или XVII века) или као великосхимник Гаврил у манастиру Њамцу у Молдавији после 1450 године (како је доказивао А. И. Јацимирски). Као што у Јањинској хроници пише за Вонга да је сербалбанитобулгаровлах (по Хопфу, умро после 1403 године), тако би се за Цамблака могло рећи да је влахобулгаросерб. Био је игуман манастира Дечана, свакако после Варлаама који се као игуман помиње 1400/1 године. Написао је Живот Стефана Дечанског. Карловачки родослов бележи да је Цамблак саставио и Службу. 1404 или 1405 године Цамблак је описао пренос тела св. Петке у Србију. По мишљењу П. Шафарика и Ил. Руварца, Цамблаково је дело и Служба св. Петки која је штампана у Празничном мишеју Божицара Вуковића (1536—1538). Руварац је још истакао да је Цамблак „саставио први цароставник српски“, и то пре Живота Стефана Дечанског. Налазио је да цароставник Цамблак „сам помиње у том житију одмах с почетка“.

Руварчев родослов, који је из времена између 1533 и 1584 године, пише у одељку о деспоту Стефану: „И при њем в лето јего повељенијем књигу словенскују второје последоваше и граматигију гречаскују на српски језик преписах“. Ту се очевидно мисли на реформаторски рад Константина Филозофа и осталих „преводника ресавских“. Под „граматигом“ се подразумева Константинов Спис о правопису (посвећен „самодржавному деспоту Стефану“). Као Цамблак, тако је и Константин дошао из Бугарске. Он за себе пише да је „једин странан трновских стран“. За Стефана Лазаре-

вића каже: „Од рикајуштаго бо звера душу моју истрже“. Та звер су, наравно, Турци, који су освојили Константинову отаџбину и њега приморали да тражи склоништа код Стефана. Сем Списа о правопису, Константин је, по мишљењу Љуб. Стојановића, саставио и први Родослов „негде у првој четвртини XV века за владе Деспотове“. То је био опширан родослов, од кога су се сачувале само прераде, и то у пет редакција (Карловачки, Загребачки, Пајсијев, Врхобрезнички и Пејатовићев родослов). Из тога родослова Константин је начинио извод и унео га у своје најглавније књижевно дело, у Живот Стефана Лазаревића, који је написао око 1431 године. Са грчког језика Константин је превео Тумачење Соломонове Песме над песмама од Теодорита Кирског. В. Јагић је мислио да је Константин онај безимени преводилац који је 1415/16 године „от грчких књиг на србскије“ превео „Четирех царствиј књиги“. Две године доцније, 1417/18, тај превод је преписао „Доситеј, јеже и Мојси“.

„Велики самодржац српски деспот Стефан“ „обрте негде“ „чуднују... књигу мудрејшаго Зонари“ и даде је свештеноиноку Тимотеју, да је однесе у Хиландар да се препише. Тимотеј „по мале“ поста игуман хиландарски. За његовог игумановања, 1407/8 године, „смерни и грубејши в разуме“ Григорије извршио је налог деспотов. Али он није преписао „јакo в књизе оној писано по реду“, већ „вкратце“. Прочитао је био превод који је донео Тимотеј, па је нашао да је пун грешака, „понеже грубими некими посељани преписа се“. Тражио је грчки оригинал, али га није могао да нађе. Ни других грчких и „римских“ књига није имао. Морао је да врши исправке на основу Хронике Георгија Хамартола (у преводу, а не у оригиналу) и на основу књига Старог завета. Тај скраћен и прерађени Зонара познат је под именом Паралипоменон. Чешки на-

учник М. Вајнгарт, који је нарочито проучавао византиске хронике у словенским преводима, веома се похвално изражавао о овом књижевном делу хиландарског монаха Григорија. Григорије је без сумње исто лице с оним јеромонахом Григоријем који је 27 јануара 1430 године био игуман хиландарски. За време његовог игумановања почео је монах Јов да преписује „Златоуст постни и других светитељ словеса“. Ту књигу „не имасмо у нашем манастире“, па је игуман наредио да се она препише — каже монах Јов у запису.

Епактит Андоније Рафаил написао је 1419/20 године Похвалу кнезу Лазару, која је „писана слогом превећ изувијаним и извештаченим“. Голубински је за њега мислио да је вероватно био Хрват. Можда је он идентичан с „последњим в инокох монахом многогрешним“ Андонијем, који је дошао у храм првомученика Стефана и видео да је „запаљен... завистију бесовскују“ и да је „пожежено књижије“. У томе храму преписао је 1418/19 године Минеј за јануар. Тада је владао „цар грчки кир Манојло“, а манастиром је „начелствовао“ старац Методије. Тај храм св. Стефана није манастир Бањска, као што се обично мисли, већ неки мали манастир у околини Солуна. Бањском не би управљао старац, већ игуман. На књизи писаној у Бањској не би се помињао византиски цар Манојло II. Пожар у манастиру нису морали Турци да изазову. Он је дело ђавола, који је попалио књиге, „ими же се Бог слављаше, и светиј мољаше“. Ил. Руварац је Андонија Рафаила називао „неким Светогорцем“. Изгледа да је заиста и био са Свете Горе. „Частнеј и изреднеј по истине в иноцех дивни“ кир Антоније био је ученик старца кир Генадија, „иже в добрих детељех и в иночских трудех и подвизех постничски просијавшаго в Светеј Горе Атоне“, у манастиру Ватопеду. Један Генадије био је 1417 године игуман ватопедски. Он је

долазио деспоту Стефану. Можда се он доцније прославио као старац ГенADIје. Антоније је „от грчкога писанија на србски језик“ превео „от књиги иже в свѣтих оца нашего Иоана Златоустаго, глагољемѣе Андриантѣ“. То „бисернообразноје сачињеније“ наручио је кир Никита, тадашњи архиђакон митрополита студеничког (хвостанског) кир Василија. Никита је доцније постао екзарх „Диоклитије Хвостанскије“. Код њега је ту књигу случајно нашао дијак Владислав из манастира св. Богородице испод планине Црне Горе и преписао је 1472/73 године. И препис је наравно на српском језику, односно на „старобугарском, српска редакција“, како се изражава један бугарски савремени историчар. Антоније је био ктитор манастира св. Павла на Св. Гори, како сазнајемо из једног записа монаха Атанасија из 1461/62 године. По наредби Теофана, игумана манастира св. Павла, Атанасије је преписао један Зборник који је „от грчкога извода на србски“ превео кир Антоније. Зборник садржи Поученије св. Јефрема Сирина, Житије преподобног Теодосија Великог и Житије преподобног Григорија Омиритског (ту је и т. зв. Ерван, Преније Григоријево с јеврејским законоучитељем Ерваном). Антоније је тада већ био мртав, јер у запису стоји „вечнаја памет“.

Поп Панарег (?) је почео да преписује књигу „от извода српскога“. Када је тај извод упоредио „с грчким изводом“, „много не поче токмити се“. Потражио је друге грчке књиге. Много се намучио око тога. Упоређивао је реч по реч. „И начех одно потирати, и друго подписовати, еда како могу од многих исцелити мало, и не могах все исцелити, понеже никто не может обратити слнце на луну, ни луну на слнце“. Тако он пише у своме запису од 15 марта 1424 године.

Од Јелене, треће кћери кнеза Лазара и кнегиње Милице, сачувала су се два писма. Писала их је „своме

духовнику и учитељу Никону Јерусалимском“. Још нису објављена. Не зна се њихова садржина. Налазе се у једном Зборнику који је Никон 1442 године саставио за Јелену. Осим тих писама, у Зборнику је Живот св. Симеона, начињен од одломака из Првовенчаногa и Теодосија. Никон Јерусалимац помиње се и 1439/40 године. Можда је он узео велику схиму и добио име Никандар. Јеленин духовни отац старац Никандар Јерусалимац писао је њен тестамент 25 новембра 1442 године. Јелена је рођена између 1366 и 1371 године. За Ђурђа II Страцимировића удала се 1386 „или најдаље 1387 године“. По Љуб. Ковачевићу, Ђурађ би био Страхинић бан из народних песама. Ако би то било тачно, Јелена би онда била неверна жена која чак помаже Турчин Влах Алију кад се овај бори с њеним мужем. Није Јелена била таква жена. После смрти Ђурђевог († априла 1403 године) она се преудала за Сандаља Хранића (пред крај 1411 године). Кад је и други пут остала удовица (1435 године), она гради цркву у некадашњој држави свога првога мужа и свога јединог сина Балше III. На цркви ставља натпис, у коме с поносом истиче да је „поздружије господина Ђурђа Страцимировића“ (1440 године). Умрла је почетком 1443 године. Светозар Томић, код кога је Зборник с Јелениним писмима још од 1911 године, питао се да Јелена није била „ученица и васпитаница“ монахиње Јефимије, удовице деспота Угљеше. На жалост, ми не знамо кад је Јефимија дошла на двор кнеза Лазара. Ако је то било одмах после битке на Марици (26 септембра 1371 године) и заузимања Угљешине деспотовине од стране Грка (у новембру 1371), Јефимија је заиста могла да утиче на Јеленин духовни развој од најраније младости па све до удаје. Јелена је носила Јефимијино световно име. То је без сумње учинило да се оне још више зближе. Две најобразованије српске жене средњег века можда

су живеље једна поред друге. Биле су на истом двору, старија као сродница, а млађа као кћи „достољавне и велемудрене“ кнегиње Милице. Старија је била у тузи која „непрестано горит в срдци“, а млађу је чекао живот пун патње и жалости.

Владислав Граматик, који је био „от Новога Брда“, описао је Пренос тела св. Јована Рилског из Трнова у Рилски манастир (1469 године). Као што је познато, имамо два описа преноса тела св. Луке из Рогоса у Смедерево (1452/53 године). Оба су писана пре пада Смедерева (1459 године). За један од та два описа Ил. Руварац је мислио да га је саставио „може бити сам граматик Владислав или један од другова његових а ученика Константина филозофа, који је опет ученик трновског патријарха Јевтимија, који су се сви са описивањем живота светих и пријеноса св. моћи најрадије занимали“. А за други опис М. Башић се питао да га није можда писао „злосрећни, а с пуно талента, Владислав Граматик“. Од 21 новембра 1456 до 11 новембра 1457 године Владислав је преписивао један Зборник „у Нагоричину Младом, в дому Николе Спанчевића“. Године 1468/69 он је у манастиру св. Богородице испод планине Црна Гора (Матејча код Куманова). Те године је преписао други један Зборник за Димитрија Кантакузина. У манастиру св. Богородице 1472/73 године преписао је „бисернообразноје сачиненије“ св. Јована Златоустог, а 1479 довршио је Зборник („Панагирик“) у коме је и његов Опис преноса моштију св. Јована Рилског. Владислав бележи да је с преписивањем тог Зборника био готов тек увече на Велики петак, 9 априла. То је по данашњем нашем рачунању 8 април увече. Владислав се журио, па је радио и на Велики четвртак. Сунце је већ било зашло, а он је још преписивао. По црквеном рачунању, са заласком сунца настао је Велики петак. Због тога је Владислав и записао да је

Зборник довршио „в сами т велики петак“. Године 1480 Владислав је у Жежеву (можда код царице Маре) или у Рилском манастиру. У септембру те године преписује Шестодневник Јована Златоустог. Како изгледа, при томе послу помагао му је рилски монах Мардарије. П. А. Сирку и Јордан Иванов налазе да је Владислав учествовао и у преписивању и састављању рилског Зборника („Панагирика“), довршеног 18 августа 1483 године. Сирку је чак веровао да се по рукопису може да позна шта је сам Владислав преписао. По њему, Владислављевом руком би био писан Опис преноса тела св. Петке од Цамблака. После 1480, односно 1483 године о Владиславу Граматику немамо никаквих вести у историским изворима.

Димитрије Кантакузин, за кога је Владислав Граматик преписивао један Зборник 1468/69 године, био је и сам књижевник. У Владислављевом Зборнику од 1479 године налази се Кратко житије св. Јована Рилског „с похвалоју малоју“ од Димитрија Кантакузина. Кантакузин је још написао Молитву Богородици, Посланије свештенику и domestiку кир Исаји, затим Похвална слова св. Димитрију и св. Николи. Као Дмитар Катакузиновић помиње се у једном поменику из XVI века. Тај поменик је вероватно састављен у Новом Брду, можда за цркву св. Стефана. Дмитар је забележен заједно с његовом женом Јелом. Њихови помени налазе се испред помена Јање Катакузиновића и његове жене Јефросине. Јања је био „господар новобрдски“. У септембру или децембру месецу 1477 године погубљен је са четворицом синова и са дванаест унука „от тех синов“ (по једном запису), или је удављен (односно уморен, заклан или погубљен) с браћом и са синовима (по летописним белешкама). Ил. Руварац је истакао да за Јању знају и народне песме. У њима се он јавља као „Старац Јања, од Сријема кнеже“, „Ста-

рац Кузун — Јања“ и „Кузуновић Јања“. Јања је по свој прилици био син Кантакузина, цариника у Новом Брду. О томе Кантакузину имамо података од 1442 до 1445 године. Ти су подаци из Дубровачког архива. За Јању (Јована) имамо дубровачких вести из 1461, 1462 и 1477 године. Два летописа бележе да су Турци уморили Јању са два брата и осам синова. Видели смо да се у запису говори о четворици синова и дванаест унука. Тај „помор господи христијански“ (како се у запису каже), можда је дао историску основу за стварање легенде о погибији девет Југовића. Димитрије Кантакузин био је без сумње рођени брат Јањин. По томе што је његово име у поменику пре имена Јањиног могло би се закључити да је он био старији од Јање. Тада би се могло сматрати као веома вероватно да је Димитрије погубљен заједно с Јањом. Али постоји и друга могућност. Димитрије је могао раније да умре, па да због тога буде у поменику испред Јање. Ако би тако било, значило би да се Димитрије преставио између 1474 и 1477 године. За Димитрија је по свој прилици писан онај грчки Зборник из 1474 године у коме се налазе дела Пиндарова и Ескилова. На томе су Зборнику српски записи из XVI века, које је свакако писао поп Недељко из Новог Брда.

У првој српској штампарији, коју су основали Црнојевићи у Зети, 22 септембра 1494 године на Цетињу довршен је Псалтир, трећа српска штампана књига (бар колико се данас зна). У Псалтиру се налази и „Пасхалија с луновником и синаксаром... сложеноје от скари (таблица) Дамаскинови, изобретеноје господином Ђурђем Црнојевићем“. То је нека врста научног посла, истина неоригиналног и намењеног практичним потребама, али који је ипак лепо сведочанство о духовној активности и о вишим тежњама Ђурђа Црнојевића. Овај Ђурђев рад није остао незапажен. За њега се са-

знало и у северној Молдавији, наравно преко Псалтира. Тамо је преписан око 1554—1561 године и чини саставни део једног веома важног Зборника. Ђурађ је несумњиво имао и књижевног дара. То се може закључити по тестаменту, који је „својом сопственом руком“ написао 22 октобра 1499 године у Милану. На жалост, тестамент нам је сачуван једино у италијанском преводу из 1514 године. У тестаменту се Ђурађ обраћа својој „драгој жени Изабети“, која га је увек поштовала и волела. О својој смрти није јој раније хтео да говори, јер је знао да би она бризнула у плач из велике љубави према њему. Сад је далеко од ње, и Бог зна да ли ће се икада с њом састати. Мислећи на спас своје грешне душе, и у великој бризи за своју жену и њихову нејаку дечицу, Ђурађ пише поједине одредбе тестаментa. На првом месту говори о враћању свих црквених ствари, које су понели из Богородичине цркве на Цетињу, бежећи од Турака. Тиме ће Изабета показати да воли и душу његову после смрти, као што је за његовог живота волела њега правом и истинитом љубављу.

Поп Пеја је саставио Службу св. Ђорђу Кратовцу (спаљеном 10 фебруара 1515 године у Софији). То се казује у самој Служби: „Поп Пеја тебе приноси Георгије“. Он је без сумње написао и Житије. Поп Пеја је „живео у другој половини XV-ог и првих двадесет година XVI века“. Житије св. Ђорђа Кратовца је из доба између 1516 и 1523 године (после смрти архиепископа Максима, а пре његовог проглашења за свеца). У Софији је поп Пеја имао свој дом доста времена пре марта или априла 1508 године. Тада је умро влашки војвода Радул IV Велики, а пре војводине смрти код поп Пеје је био презвитер Стефан из села Пенковаца близу Софије. Тај презвитер Стефан је прешао у Влашку и „пријет бист великим војеводом Радулом“. Тамо му

је жена умрла и он се замонашио. Као јеромонах звао се Софроније. После смрти његове жене и његовог монашења умро је војвода Радул. Кад је поп Пеја становао у Софији пре марта или априла 1508 године, и то без сваке сумње доста пре тог времена, неће бити исто лице с оним презвитером Пејом који је 1504/5 године у селу Трнову код Криве Паланке подигао цркву св. Николе или је можда само обновио и живописао. Трновски презвитер Пеја са „подружијем Пројком“ становао је свакако у самом селу, као сеоски свештеник. Он је ваљда онај „јереј Пеја“ чије је име написано „у цркви св. Николе код жртвеника с леве стране на зиду“. Осим Пејиног имена, ту се налазе и имена других презвитера, монаха и мирјана. Пеја није на првом месту и код њега није означено да је ктитор. Поп Пеја из Софије био је „сребропродавац“, како пише у Житију св. Ђорђа Кратовца. Путописац Герлах 1578 године је разговарао с београдским протом Лазаром, који је радио бојаџиски занат да би се могао да исхрани. За друге свештенике Герлах је забележио да раде разне занате. Да је такво стање било и раније, и то не само у Београду, сведочи нам податак о поп Пеји као „сребропродавцу“. Поп Пеја је израђивао свакако разне ствари од сребра и са сребром, па их је онда продавао у самој Софији и по другим местима Турскога царства. Из Житија св. Ђорђа Кратовца знамо да је био на Св. Гори и у Раваници (у Србији). Св. Ђорђе Кратовац је још у Кратову изучио „златокузнички“ занат. Становао је код поп Пеје и радио „кузни“ и друга „рукоделија“. Није познато кад је поп Пеја умро. Његово се име налази међу презвитерима у једном Пећком поменику с краја XVI века. Поред имена пише „Софија“, па због тога не може бити сумње да је то заиста поп Пеја, српски књижев-

ник из Софије, учитељ и духовни отац св. Ђорђа Кра-
ваца, који је израстао „от корене србскога“.

Лацко „от Мацешти“, логотет „Јануша краља угар-
ског“ (Јована Запоље) 1534 године у име краљево од-
говара на писмо Гаврила, проте Св. Горе Атонске. Како
се за то писмо каже да је краљево „посланије второ-
је“, значи да је протино писмо у ствари било одговор
на краљево прво писмо. Ни то краљево прво писмо ни
протин први одговор нису сачувани у рукопису у коме
се налази краљево „посланије второје“ и други протин
„ответ“. За први одговор протин, за његову „еписто-
лију“, логотет Лацко пише да се по наредби краљевој
чува у краљевској ризници. У своме писму логотет
Лацко излаже учења „пророка по имени Луфтора“ и
моли проту да им о томе пише на основу Св. Писма.
Прота му шаље одговор у своје име и у име свих игу-
мана и духовника светогорских. У одговору побија
учења „неког филозофа именем Луфтора“. О „римској
цркви“ даје такође „ответ“, који је веома неповољан
за католичанство. Писмо није у целини сачувано. Због
тога на њему не стоји из које је године. Без сумње је
и оно писано 1534. Године 7043 од створења света, а
то значи између 1 септембра 1534 и 31 августа 1535 го-
дине од Христовог рођења, Гаврило је „прои (ранији)
прот Светије Гори“. Као „свештеномних“ хиландарски
он те године у Хиландару преводи „от грчкије књиги
в србскују“ Устав за свештенике при спреми за слу-
жбу. Како изгледа, још као прота светогорски „преписа
от греческаго на словенски језик“ састав О служби над
умрлим у велику недељу.

Против католичког учења о исхођењу Св. Духа
имамо из XVI века један полемичан спис, који је „ис-
писао в кратце“ „многогрешни и хужди в християнех“
Василије „прозиваеми Никољски, от Дољнеје Русији“.
Тај је спис састављен по наредби „господина Стефана

Јакшића војводе“. У спису се помиње и „Луфтор“, за кога се каже да је католички „учитељ“. Војвода Стефан Јакшић, син војводе Јакше, умро је „у великом граду Бечју“ 28 јануара 1489 године. Он је имао сина Стефана, који је као „господин војвода“ потписао повељу манастиру Хиландару 26 маја 1506 године. Ни један ни други Стефан, ни отац ни син, нису имали нарочитог разлога да се баве верским питањима. Трећи члан породице Јакшић који је носио име Стефан, унук првога а синовац другога Стефана, био је син прве жене војводе Марка Јакшића, оне „от Венеције“, свакако католикиње. Од три Стефанове сестре по оцу и по мајци само се најстарија Јована удала за Србина по пореклу, за Михаила Бакића, најмлађег брата Павла Бакића, последњег српског деспота. Јована је била испрошена још 1533 године, а венчала се после 30 октобра 1536 године. Стефан можда није доживео њено венчање. Он је умро између 1530 и 1537 године. Маћеха Стефанова Поликсена, „ина госпожда“ Маркова, била је из самога Рима. За живота своје мајке Милице, 1506 године, „благоверни господин“ Марко постаје ктитор хиландарски и стара се да се монаси моле за њега још док је „в живих“ и „по преставленији“. Руварчев родослов каже за Марка да „беше благообразан и васаким благодатијем украшен“. Не спомиње напуштање православља. Да је Марко заиста постао католик, сведочи име Схоластика, које је дао једној од својих и Поликсениних кћери. Друго је сведочанство још несумњивије: Марко умире у јуну 1537 године у дубокој старости, а у децембру 1536 године он је болестан и због тога му долази из Темишвара један католички свештеник и даје му „утеху вере“. Рођена сестра Маркова, Ана, била је удата за литавског кнеза Василија Лавовича Глинског. Из тога брака родила се Јелена, која је доцније постала жена „благоверног го-

сподара кнеза Василија Ивановича, самодржца васеј Русији“ (1526). Јеленин је син цар Иван Грозни. Кад се све ово зна, онда је лако објаснити откуда да „господин Стефан Јакшић војвода“ наређује Василију Никољском „от Дољнеје Русије“ да „исписује“ један полемичан спис против католичанства. Спис се налази у једном рукопису довршеном 5 фебруара 1558 године „в Карејах у Пиргу в млчалници Светаго Сави“. Тада је у Хиландару био игуман Силвестар, који је 1559/60 године рукоположен за рашког митрополита. Силвестар је као „свештеноинок и еклисијарх“ хиландарски био послан 1554/5 године „ва велику Русију ка благочастивому цару Иоану и светому Макарију, митрополиту московскому“. Тамо је био још марта месеца 1556 године. Из Русије је донео „много благо и црковну красоту у Хиландар“. Од „црковне красоте“ зна се за катапетазму (завесу за царске двери), која је „зделана“ 20 новембра 1555 године у Москви. Опис те „красоте неизречене и доброте неисповедиме“ налази се у посланици хиландарских калуђера цару Ивану. Силвестар је донео из Русије и „књигу глагољемују шест на десете велегласних пророк, изјасненују и тлковнују“. То је био дар „благоверног господара“ Михаила Јаковљевића Морозова. Цар је без сумње по Силвестру послао „Псалтир тлкови велик“ и „Четири књиг Златоустови беседи“, о којима се говори у поменутој посланици. Можда је тек тада доспео у српске земље спис Василија Никољца. Писан је као „вспоминаније к господину Стефану Јакшићу војводе“. Ваљда то значи да је Стефан у то време био мртав. Наручио је спис, па је ускоро умро. Ако је тако заиста било, лако је могуће да је спис све до 1556 године био у Русији. Силвестар би га донео (у оригиналу или препису) и 1558 године додао би га Синтагми Матије Властара. Међутим, како се у рукопису, сем Василијевог списка и Синтагме, на-

лазе и ствари које су несумњиво из времена кад је Силвестар био митрополит (после 1559/60 године), није искључено да је спис донесен раније. Силвестар га је могао наћи у Пећи или где другде у српској земљи.

„Частнејши свештеник и служитељ Божијим тајнам“ кир Мојсије, вероватно из призренске цркве св. Борђа, т. зв. Руновића цркве, замерао је, како изгледа, „грешноме“ Јовану што много времена троши на преписивање књига. 14 маја 1573 године Јован је завршио Пролог за месеце од септембра до фебруара. У Прологу се налази и Житије св. Саве; других српских светаца нема. Јован је на крају додао и Житије св. Јована Рилског. У једном запису Јован се брани од Мојсијевих укора. „Прими сего (овога) частнаго и душеполезнаго и сладкаго источника воду живу“. Тако почиње запис, састављен у борбеном заносу, али необично лепо и с несумњивим осећањем за књижевне и реторске ефекте. Крај је страшан за Мојсија и за његове једномишљенике. „Грешни Јован“ их је немилосрдно обасуо снажним и веома вешто нађеним изразима и речима. „Црков без сих (ових) књиг — то Мојсије треба добро да упамти — подобна јест образу не имушту очи, ибо человек неискусан божаставним писанијем скотствујет и вса јелика аште вест (и ако нешто и зна) без солија сут“. Затим се „грешни Јован“ обраћа и свима осталим својим противницима, и то на овако жесток начин: „Ох! моје дружини телочетворнаго вида, поњеже ни једного исправљенија в нас“.

9 августа 1585 године „убоги Григорије в схиме преименовани Василије свештеноинок“ преписао је „в пиргу светаго Сави в Карејах“ „књигу Јосипа премудраго, иже от Јевреј“. Тражио је ту књигу на „нашем србском језику“ по српским манастирима на Св. Гори. Тражио је и „в србцеј земљи“. Кад није нашао српски текст, дао се на тражење бугарског. Распитивао се „в

блгарских земљах“, али без успеха. Како та књига „принесена бист от рускије земљи“, убоги Григорије у великој схими названи Василије почео је њу да препи-сује с руског. „Велми тежка бист нашему србском у језику на чтеније, јако мнозем не знати что чтут, руских речеј не разумејуште“. Тако се Василије жали у запису. Двапут је ишао у Русију, казује даље у запису, и тамо је научио нешто руски, али „не много“. Колико је знао, замењивао је руске речи српским. „Но писати слово не умех, ни слово учих, ни сам учен бих, но јако једин от простих и невежда“, признаје Василије, па смирено додаје: „простите Господа ради“. Пошто је завршио преписивање, поново је тражио други рукопис, али га ни тада није нашао.

Можда је потребно да се нарочито нагласи да се у овом раду говори о српским књижевницима који припадају старој српској књижевности. Због тога се у њему не помињу они писци који улазе у т. зв. средњу књижевност.

II

Заслугом В. Ђоровића откривена су још два стара српска писца, Данило Млађи и Силуан. У т. зв. Требнику манастира св. Тројице код Плеваља, једном зборнику из прве половине XV века, Ђоровић је запазио стихове састављене у славу св. Саве. У последњем стиху налази се пишчево име: „Слова слави Саве сплете Силуан“. О Силуану као писцу XV века Ђоровић је говорио на седници Друштва за српски језик и књижевност (10 фебруара 1928 године). У чланку о Старој српској књижевности, написаном за Народну енциклопедију (IV, 1928), Ђоровић је Силуану посветио ово неколико речи: „Једног, досад непознатог, писца старих стихова и похвала, нашао је недавно В. Ђоровић у јед-

ном плеваљском рукопису. То је Силуан, угледно црквено лице 15 века“. Спремајући расправу о Силуану за издања Српске краљевске академије, Ђоровић је наишао на још једног писца. У Служби краљу Милутину из једног рукописа с краја XV и с почетка XVI века Ђоровић је открио име Данил у акростиху (крајегранесији). За разлику од архиепископа Данила, Ђоровић је овог Данила назвао Данило II. Како је архиепископ Данило био Данило II (као архиепископ, наравно), и како је под тим именом познат у науци а и иначе, било би боље познијег књижевника истог имена назвати Данило Млађи. О Силуану и Данилу Млађем Ђоровић је написао опширну студију, која несумњиво долази међу најбоље научне прилоге објављене у Гласу Српске краљевске академије.

У тој својој расправи Ђоровић је утврдио да је Данило Млађи, осим Службе краљу Милутину, написао још и ове веће и мање књижевне саставе: Слова св. Симеону и св. Сави, Стихове св. Симеону и краљу Милутину, Похвале краљу Милутину и кнезу Лазару. За Слово св. Симеону Данило се „обилато служио Теодосијем“, али је употребљавао и друге изворе. Слово св. Сави „у основи је прост извод из Теодосијева списка“. Слова св. Симеону и св. Сави налазе се у Плеваљском зборнику. Стихови св. Симеону су испред Слова св. Симеону. И једно и друго Слово Ђоровић штампа на крају своје расправе у прилозима. Похвала кнезу Лазару сачувана је у оном Повесном слову које је објавио Ил. Руварац по рукопису XVI века. Руварац то Повесно слово није у целини штампао. Због тога Ђоровић доноси то Слово, и то по истом рукопису по коме га је и Руварац издао. Једна трећина Слова налази се у другом једном рукопису, из кога је извесне одломке објавио Љуб. Стојановић. Стојановић не казује из кога је века тај рукопис. Службу и Похвалу

краљу Милутину, заједно са Стиховима који су испред Похвале, Ђоровић такође штампа као прилоге својој расправи. Доноси их по оном рукопису у коме је открио Данилово име. Похвалу са Стиховима издао је и П. Срећковић. Преписао је из једног рукописа који је „по свему судећи млад“ (како Ђоровић примећује). Срећковићев текст је „у ствари извод“ из Похвале. Тај извод је начинио сам Данило. У изводу се налази „читава повећа партија о гробовима Симеоновим и Савиним“. Она не постоји у сачуваном тексту Похвале. Можда је случајно изостављено, а можда и намерно. Похвала је преписана „у Софији или око ње“. Изостављена партија могла се преписивачу учинити неважном и непотребном.

Похвала краљу Милутину, заједно са Стиховима, унета је и у Римнички србљак, који је штампан 1761 године трудом и старањем епископа Синесија Живановића. Текст је претрпео мале измене. Језик је црквенословенски. У Похвали се налази и онај део о св. Симеону и св. Сави. То издање Похвале Ђоровић не помиње. Такође је изгубио из вида да је у Римничком србљаку штампана и Служба краљу Милутину. Наравно, ту је Служба на црквенословенском. Има већих промена. Акростих с Даниловим именом је покварен. У тексту који је Ђоровић издао Милутин се назива пресветлом звездом која својим „лучама“ озарује „всу србскују и блгарскују земљу“. Првобитни текст, онакав какав је Данило саставио, очевидно није имао помен бугарске земље. То је уметак из времена после преноса Милутинових моштију у Софију. У Римничком србљаку тај се уметак не налази. Нема га ни Србљак митрополита Михаила (1861). У том Србљаку Служба је просто прештампана из Римничког. За рукописни Раковачки србљак из 1713/14 године, коме се још пре много година изгубио сваки траг, упућени смо

на Шафарикове белешке. По Шафарику, Раковачки србљак је имао и Службу и Похвалу краљу Милутину. Без сваке сумње то су Данилови списи.

Кад је прешао на питање идентификације Данила Млађег, Ђоровић се с правом прво задржао на патријарху Данилу III. За Данила III он је тачно истакао да је „сигурно био књижевно образован и човек од значаја“. Подвукао је и ту чињеницу да је Данило III веома поштовао св. Симеона и св. Саву. Данило III је за себе писао да је „взведен... на свети престол светитељства српског“ „милостију Божијом и молитвама светог Симеона и светог господина нашег и учитеља и наставника прваго архиепископа Сави“. Данило Млађи је саставио Слова св. Симеону и св. Сави. Ђоровић је утврдио да књижевни рад Данила Млађег „пада на крај XIV и прелази, можда, у почетак XV века“. Значи, Данило Млађи је био савременик патријарха Данила III. Обојица су гајили нарочито поштовање према св. Симеону и св. Сави. Због тога се намеће мисао да су они у ствари исто лице. Међутим, та се идентификација не може прихватити док се не уклони једна тешкоћа. Данило III је био патријарх најдаље до 1399 године. Он се није повукао с патријарашког престола као Јефрем, већ је до своје смрти управљао српском црквом. Данило Млађи је саставио Похвалу кнезу Лазару „негде око 1403/1404 године“, дакле после смрти патријарха Данила III. Ако је тачна хронологија постанка Похвале, Данило Млађи и патријарх Данило III морају бити две различите личности.

Сем патријарха Данила III, Ђоровић помиње јеромонаха Данила, сина монаха Доротеја, оснивача манастира Дренче (1382), затим јеромонаха Данила из 1394 године и неког Данила, преписивача из XV века. „На жалост, ми о свим тим лицима не можемо казати ни-

шта више“, пише Ђоровић, па додаје да у овом случају „ми оперишемо само са именима“. Због тога у својој Историји Југославије Ђоровић за Данила Млађег каже да је „ближе непознати“ писац.

Ђоровић не узима у обзир патријарха Данила IV, који се налази у списку пећких патријараха у Народној енциклопедији. Састављач тога списка Рад. М. Грујић поред имена Данила IV ставио је 1406 годину. Та година нам помаже да утврдимо на који је начин Грујић пронашао Данила IV. Е. Голубински бележи да се патријарх Данило помиње за владе деспота Стефана Лазаревића до 1406 године. За ту своју тврдњу Голубински се позива на једну повељу Стефана Лазаревића, која је издата за живота кнегиње Милице. А Милица је, по њему, умрла 1406 године. Код Голубинског у списку патријараха нема два Данила већ само један, и то Данило III. Повеља коју он наводи није из времена пре 1406, већ из 1390 године. У њој се Милица назива њеним световним именом, а не ни малосхимничким (Јевгенија — после 1392 или 1393 године) ни великосхимничким (Јефросина — после 12 септембра 1405 године). Милица је умрла 11 новембра 1405 године, а не 1406 године. Повеља садржи и помен патријарха Данила, али наравно Данила III. На основу погрешних података код Голубинског Грујић је од патријарха Данила III створио два патријарха: Данила III и Данила IV. Данила III је ставио у 1389, а те године управљају српском црквом патријарси Спиридон († 11 августа) и Јефрем. Данила IV је везао за 1406, које је године био патријарх Сава V. Као што се види, Данило IV није ни постојао, па је због тога Ђоровић веома добро урадио што га није ни поменуо.

Крајем XIV и почетком XV века имамо помена и о другим личностима које носе име Данило и које би евентуално могле доћи у обзир при идентификацији

Данила Млађег. У једној повељи деспота Јована Угљеше од 29 маја 1369 године говори се о „частном старцу духовнику кир Данилу“ из цркве арханђела Михаила и Гаврила више Габрова. „В дни всеблагочастиваго господина деспота Драгаша и брата му Костадина“ 1375/1376 године помиње се струмички или водочки епископ Данил. Године 1378/79 деспот Угљеша „призва игумена Зуграфскога Данила“. Вероватно је то онај Данило који је за време бугарског цара Јована Александра (1331—1371) преписао један Празнични минеј, који се сада чува у манастиру Зографу. На том Минеју Данило се потписао глаголицом. На хиландарском братском сабору 13 новембра 1382 године био је и „старац Карејски Данил“. „Калуђер и монах“ Данило био је игуман манастира св. Николе у Прасквици (у Паштровићима) од његовог оснивања (вероватно 1413 године) до 1439 године, а свакако и коју годину доцније. 1436/37 године у Хиландару је био поп Данило, који је припадао „светим отцима и господи частнаго сабора Лаври Хиландарскије“.

Старац Данило из цркве арханђела Михаила и Гаврила више Габрова и зографски игуман Данило нису живели у местима у којима се нарочито гајио култ св. Симеона, св. Саве, краља Милутина и, доцније, кнеза Лазара. Струмички епископ Данило био је у држави браће Дејановића, а војска господина Константина Дејановића борила се заједно с Турцима против кнеза Лазара, коме је Данило Млађи саставио похвалу. Данило из манастира Праскавице био је „калуђер и монах“ Балше III, ктитора манастирског и оснивача манастирске цркве. А Балша је био унук кнеза Лазара. Данило Млађи у Похвали кнезу Лазару нигде не помиње то сродство Балшино с Лазарем, а ту чињеницу он свакако не би изоставио, да је заиста био „калуђер и монах“ Балше III. „Кад је краљ Милутин долазио у Ко-

тор, учинио је разне прилоге монасима Прасквице“, пише Влад. Р. Петковић. Судећи по томе, Данило из Прасквице би имао повода да пише Службу и Похвалу краљу Милутину. У Похвали би без сумње била поменута и Прасквица. То, међутим, није учињено.

Хиландар је задужбина св. Симеона и св. Саве. Његову цркву краљ Милутин „от основанија vzdвиге“ (каже се у Похвали краљу Милутину). Кнез Лазар је био приложник хиландарски. У посланици цару Ивану Грозном, у којој поред осталог моле цара за интервенцију код султана да одобри преношење моштију „светаго краља Милутина от рекома места Сардакије (Софије) в монастир Хиландар“, хиландарски монаси кажу да „свети краљ Милутин рекоми Стефан“ у Хиландару „от основанија... цркв vzdвиге“. „И тчнства (сличности) јеј нигдеже, јакоже и в житији јего скажујет и в грамате златопечатнеј“ — додаје се у посланици. Да се под Житијем мисли на Похвалу Данила Млађег, види се већ по имену краљевом. Архиепископ Данило II краља Милутина назива Стефан Урош или само Урош, а не Стефан, као што пише у Похвали и у посланици. За хиландарску цркву коју је Милутин подигао и у Похвали стоји: „јејже тчнство нигдеже“. То је пресудно сведочанство да су хиландарски монаси имали пред собом Похвалу Данила Млађег, кад су око 1560 године састављали посланицу цару Ивану. Архимандрит Леонид и Сава Хиландарац бележе да се у Хиландару налази Служба краљу Милутину (у њој је свакако и Похвала), али за тај рукопис кажу да је из XVII века.

Кад би се узело да је Данило Млађи био монах хиландарски, било би сасвим објашњиво зашто је он писао своје списе, и то све за које се досад зна, а не само неке од њих. За такву претпоставку говорило би донекле и то што је у Хиландару, бар у XVI веку, је-

дан од Данилових списа био веома познат. У доба књижевне делатности Данила Млађег, крајем XIV и почетком XV века, у Хиландару живе два монаха који носе име Данило. Поп Данило из 1436/37 године можда и није имао ближих веза с књижевним радом. Он није старац карејски; то место заузима духовник Варнава, који је доцније постао игуман хиландарски (пре 1450 године). Али други Данило, онај из 1382, био је баш старац карејски.

У хиландарском типикy св. Сава је за Карејску ћелију оставио „заповед“ игуману и осталим монасима „да не имат посадити потежештаго се покоја ради плтскаго или паки безкњижнаго“. Како се та заповест Савина извршавала у току векова, видеће се најбоље из ово неколико примера који ће бити наведени. У „млчалници“ у Кареји „последњи ученик“ св. Саве „грешни јеромонах“ Доментијан 1242/43 или 1253/54 године написао је Живот св. Саве. Доцнији архиепископ Данило II оставио је „старејшинство славнаго манастира Хиландара“ и отишао је „в среду Светије Гори в место рекоме Кареј в сихастарију светаго Сави“. Ту је саставио „писанија душеползних глагол“, која је послао краљу Стефану Драгутину „в славни двор јего Дебрац“. Теодосијево Житије св. Саве 1335/36 године преписано је „рукоју грешнаго Теодула“, и то без сумње у Карејској ћелији, јер се од августа 1312 године у историским изворима помиње Теодул као њен старешина. У јануару 1347 године Теодул је игуман хиландарски, а већ 1348 године као проигуман одлази поново у Карејску ћелију, у којој остаје до смрти (пре 1355 године). За време прве Теодулове управе над Карејском ћелијом, по свој прилици око 1326 године, подигнут је пирг с црквицом св. Симеона и св. Саве (сама Карејска ћелија посвећена је св. Сави Јерусалимском). По мишљењу Рад. М. Грујића, тај пирг је био „седи-

ште старца Ћелије св. Саве у Кареји“. Грујић наводи да су на том пиругу преписиване „током неколико векова многе богослужбене књиге (јеванђеља, псалтири, октоиси, минеји, триоди, пентикостари, литургијари, молитвеници); као и књиге потребне за духовно образовање (летописи, беседе светих отаца: Златоустог, Јефрема Сирца и др., пролози, панегирици, номоканони)“.

Све што је напред речено о Карејској ћелији упућивало би нас да у старцу карејском Данилу видимо Данила Млађег. Али има нешто што онемогућава ту претпоставку. Данило Млађи у Похвали кнезу Лазару пише за „блаженог и приснопомињајемога кнеза“ да „нигдеже манастир в Светеј Горе Атона остави јегоже о нуждних потребах не одари и угодби“. Хиландар се нарочито не истиче. Један хиландарски монах то не би пропустио да учини.

Да се вратимо личностима о којима је и Ђоровић говорио. „Многогрешни јеромонах“ Данил 11 фебруара 1394 године исписао је Пасхалију и синаксар „рабу Божију Николе“. Тако пише у запису који се налазио на једном од шест листова на паргаменту из збирке Ст. Верковића (у Народној библиотеци у Београду). Ти листови су повезани заједно са Псалтиром, писаним на хартији. И тај Псалтир је преписао јеромонах Данило. У запису стоји да је тај посао свршио 25 фебруара 1394 године, дакле после Пасхалије и синаксара. Запис није у целини објављен. У необјављеном његовом делу жели се „вечна памет“ „маншему и окајаному Станиславу логофету, смерноме и уничиженоме паче всех чловеку“, који је „исписао сиј божаствени псалтир и часловац и синаксар всем годишту“. „Вечнаја памет“ жели се и „рабу Божију Николе“. То је без сумње онај Никола за кога је „исписана“ Пасхалија. Како је 11 фебруара био жив, а 25 фебруара му се жели „вечнаја памет“, значи да је умро између та два датума.

Као што је Бранко Младеновић 1345/46 године „написао“ Псалтир „рукоју многогрешнаго завитаго в сујети житистем раба Божија Иоана а зовом Богослава“, тако је без сумње и логотет Станислав исписао Псалтир „рукоју“ јеромонаха Данила.

Испод записа о писању Пасхалије и синаксара постоји још један запис у коме се говори о смрти раба Божијег Ђурђа Репоша. Љуб. Ковачевићу се чинило да су оба записа писана истом руком. То није тачно. Запис о Ђурђу Репошу писала је друга рука, али не много млађа (вероватно у почетку XV века). Ђурађ Репош се преставио 17 фебруара (година није забележена). Због тога се не може доводити у везу с Репошем, сином Ивана Кастриоте а братом Ђурђа Кастриоте Скендербеге, јер је овај као „дукс илириски“ умро 25 јула 1431 године, и то без сумње у Хиландару, а не као монах на Синају (како је 1510 године записао Јован Мусаки). Верковић је скупљао старине по Јужној Србији, па је тамо свакако нашао и Псалтир јеромонаха Данила. То нас донекле упућује да Ђурђа Репоша тражимо у тим крајевима. У једној повељи господина Константина Дејановића од 26 марта 1388 године помиње се Милор(ад) Репош, „челнике Станислава син“. Челник Станислав је био из Штипа. Био је „властелин дома пресветије Богородице Хиландарске“. На својој баштини подигао је цркву св. Власија, као што се види из повеље деспота Јована Драгаша и господина Константина од 1 јуна 1377 године. С челником Станиславом и с његовим сином Милорадом Репошем био је свакако у сродству Ђурађ Репош. Можда је и он био син челника Станислава. У том случају Репош би било презиме Станислављево.

Челник Станислав биће по свој прилици исто лице с логотетом Станиславом. Логотет Радич Жилић Винужић, који је једну повељу писао 13 новембра 1395

године „у Уљијарех више Скадра“, није био логотет Константина Дејановића, као што је мислио Ст. Станојевић. Константин Дејановић је погинуо 17 маја 1395 године у битци на Ровинама, па наравно није могао 13 новембра 1395 године издавати никаква „повеле-нија“. Радич је био логотет господина Константина Балшића, сина Ђурђа I Балшића и Теодоре, сестре Константина Дејановића. „На двору синова Дејанових не помиње се логотет“ — писао је К. Јиречек. Логотет Станислав био би једини познати логотет Константина Дејановића. Челника Станислава, односно логотета Станислава, по свој прилици не треба изједначавати са Станиславом из манастира Леснова, који „пише 1330 бугарском, а 1342 већ српском реценсијом“. Између последњег помена једне личности и првог помена друге протекло је тридесет пет година.

Станислав из Леснова писао је Пролог (синаксар) за целу годину „при мнисе Даниле“ 1330 године. Тај лесновски мних Данило морао је имати више од седамнаест година, и то много више. Кад би се он идентификовао с јеромонахом Данилом из 1394 године, морало би се претпостављати да се он бавио преписивањем књига у дубокој старости, као човек преко осамдесет година. А то није вероватно. Нарочито се не може узети да би он преко тога ћутке прешао, да он у запису не би истакао да пише „в глбокије старости“ (као „грешни Јован“ 1513 године).

Ако је Ђурађ Репош заиста био из Штипа или из те околине и, што је још важније, ако је логотет Станислав заиста исто лице са Станиславом, „челником иже у Штипу“, онда ће одатле бити и јеромонах Данило. Тамо је и Псалтир писао. Он не би могао бити исто лице с Данилом Млађим, писцем Похвале кнезу Лазару, јер је господар Штипа био Константин Дејановић († 17 маја 1395 године), чија је војска, као што

смо већ рекли, била на турској страни у битци на Косову.

У једном запису, који Д. Костић ставља у XV век, „грешни Данил“ бележи да је свршио Псалтир и обраћа се Господу да прими његово „мољеније“. О рукопису немамо ближих обавештења, па је због тога немогуће вршити ма каква истраживања. Ћоровић допушта могућност да је овај Данило исто лице с јеромонахом Данилом из 1394 године.

Потпуности ради да поменемо и Радоја Вучића „з Брезни“, који је био „властелин и кнезић“. У његовом надгробном натпису у манастиру Милешеви стоји да „всакому право живеше и по сих бист калогер Данил“. Преставио се 16 децембра. Година није забележена. Влад. Р. Петковић ставља натпис у XV век. Овај „властелин и кнезић“ Радоје цео свој век није провео у манастиру пишући и преписујући црквене књиге, већ је по свој прилици пред саму смрт постао „калогер Данил“. Због тога он не може бити исто лице с Данилом Млађим.

Писац ових редова у својој расправи о Избору патријарха Данила III и канонизацији кнеза Лазара (објављена је у Гласнику Скопског научног друштва XXI, 1940) доказивао је да је Данило III исто лице с јеромонахом Данилом, сином монаха Доротеја, оснивача манастира Дренче. Доротеј је био угледан властелин кнеза Лазара. Имао је велико властелинство у близини самога Крушевца, престонице кнеза Лазара. Да је био човек од кнежевог поверења, да се по томе закључити што је од Лазара добио многа села у Браничеву после 1378/79 године, када „расипа кнез Лазар Радича Бранковића у Браничеву“. Његов син јеромонах Данило био је „муж благоразуман и богобојазнив“. Од оснивања манастира Дренче, 1382 године, био је игуман

манастирски. Дренча је недалеко од Крушевца. Као угледно црквено лице и као човек који је без сумње био високо образован, Данило је свакако радо виђан на двору у Крушевцу.

* О животу на двору кнеза Лазара нема директних података. Због тога морамо покушати да на посредан начин дођемо до потребних обавештења. Отац кнеза Лазара, Прибац Хребељановић, био је једно време логотет (1340). То је положај дворског канцелара, који је изискивао извесну књижевну културу, несумњиво много већу од обичне писмености. Сем тога, логотет је имао „област над црквама“, па је та дужност Припца доводила у сталан додир с црквеним круговима, којима су припадали најобразованији људи онога времена. Млади Лазар је код свога оца имао прилике да много што шта чује и научи. Монахиња Јефимија је говорила праву истину кад је своју Похвалу почињала овим речима: „В красних мира сего васпитал се јеси от јуности својеје, о нови мучениче, кнеже Лазаре“. Лазар се одиста васпитао „у свему што је красно овога света“. Такво васпитање је дао и својој деци.

Какав је дух владао на двору Лазаревом да се најбоље закључити по деспоту Стефану и по његовој сестри Јелени. У доба зидања Дренче и постављања Данила за игумана (1382), Јелена је имала највише шеснаест година, а Стефану је било седам или осам (рођен је 1374 или 1375 године, а не 1370, како је Ил. Руварац израчунао). Константин Филозоф прича за Стефана да је још као „отроче“ показивао да ће од њега постати човек виших тежњи и већих потхвата. Једном је посматрао цркву Лазарицу у Крушевцу, коју је његов отац подигао „в молбу о приснопомнимем сине својем“ и коју је због тога посветио св. Стефану. „Крепчајшеје основаније и краснејшеје аз vzdигну“, рекло је тада „отроче“, које ће доцније „в дарованијах и ми-

лостех“ бити нови Кир, „в сладкоглаголанијих“ други Манасије, „в љубоучитељствох“ сличан премудром Симеону, „в испитанијих и изисканијих божаставним ветхим и новим писанијом“ раван Птоломеју. Такво „отроче“ морало је веома радо слушати речи „благоразумног и богобојазнивог“ игумана Данила. Сем Јелене и монахиње Јефимије, коју је још Лазар примио и „храњено изобилно“, и „велемудрена“ кнегиња Милица је нема сумње водила дуге разговоре с игуманом Данилом о оним многим питањима која интересују једног образованог монаха и једну побожну жену велике интелигенције.

После „дана усекновенија“ кнежевог на Милицу је пао сав терет државних брига. Стефан је имао тада четрнаест или петнаест година, био је тек у доба када се „в војинство вступа“. Место непунолетног кнеза Стефана државом је управљала кнегиња Милица. Са мужем своје најстарије кћери Вуком Бранковићем Милица се није слагала. Вук је, изгледа, мислио да се може давати отпора и Угрима и Турцима, па чак и коме „ином“. Милица је увиђала да је то немогуће. Она се измирила с Турцима, па с њима заједно сузбила Угре, који су се били приближили престоници кнежевине. С њом се слагао „седи и умом достолепни и достохвални“ патријарх Јефрем, који је оставио „безмлвије“, да би се поново примио тешке патријарашке дужности у доба када је „велика црква вдовствовала“, после смрти патријарха Спиридона († 11 августа 1389). Сем патријарха Јефрема, Милица је имала још једног искреног и мудрог саветника, монахињу Јефимију. Јефимијина „велика љубав и усрдије“ из тешких времена одмах после Косова никад није била заборављена на двору кнегиње Милице и њеног „исчедија“. Константин Филозоф о Јефимији пише да је „в многих глаголанијих же и вештех мудрејшија“. Она је Милицу била

„јакоче стлп неки и помошт“. За савете је Милица нема сумње питала и Данила, игумана оближњег манастира.

Патријарх Јефрем није могао „презрети својих чед мољенија“ да управља српском црквом до сабора који ће изабрати новог патријарха. Док се с Турцима није мир закључио, сабор се није могао састати. Све дотле се седи патријарх, иако га је била притисла „старост и немоћ“, у истини „подвизао“ за цркву и „душу своју о људех полагао“. На сабору је изабран Данило за патријарха. Син старог пријатеља кнеза Лазара, човек чије су врлине биле добро познате кнегињи Милици, био је најозбиљнији, а можда и једини кандидат. Као патријарх Данило је по свој прилици столовао у Жичи, у држави Лазаревих наследника, а не у Пећи, која је припадала Вуку Бранковићу.

О Похвали кнезу Лазару од Данила Млађег било је говора у поменутој расправи посвећеној питању Избора патријарха Данила III и канонизације кнеза Лазара. Ту је изнесено и мишљење Драг. Костића, по коме је Похвала (повесно слово) састављена несумњиво пре 1402, а можда и пре 1398 године. „Да би се Костићева хронологија могла одржати — речено је у тој расправи — треба довести у склад натпис из Нове Павлице (поред ликова Стефана и Лазара Мусића, синова Драгане, сестре „светаго кнеза Лазара“), дубровачке вести из 1403 године о Стефану Мусићу и његовој мајци Јелени и тврђење Слова да су у време преноса Стефан и Лазар Мусићи почивали у Новој Павлици поред њихове мајке Теодосије, сестре кнеза Лазара“ (мисли се, наравно, на пренос моштију кнеза Лазара). На основу натписа из Нове Павлице могло би се закључити да су Стефан и Лазар Мусићи били живи не само после смрти кнеза Лазара (1389), већ и после његовог проглаше-

ња за свеца (вероватно у јесен 1390). Њихова мајка Драгана, сестра кнеза Лазара, или је доживела кнежевну канонизацију (у том би случају њено монашење било после времена из кога је натпис), или је умрла раније, и не ступивши у монахиње. Дубровачке вести из 1403 године помињу као живе Стефана Мусића и његову мајку, коју називају Јеленом. По Похвали, Стефан и Лазар Мусићи су умрли пре преноса моштију кнеза Лазара. И њихова мајка Теодосија преставила се пре преноса. А пренос је по свој прилици био у јесен 1390 године. Да је Теодосија била монахиња, са знајемо из натписа на једном крсту. Из тог се натписа види да се монахиња Теодосија преставила пре њених синова Стефана и Лазара. У расправи је прихваћена Ђоровићева хронологија, за коју је изрично речено да је „засад најбоље образложена“. По Ђоровићу, Похвала је постала „негде око 1403—1404 године“. Ваља додати да се и код самог Ђоровића осећа извесна сумња у тачност те хронологије. Он истина каже да је Похвала „несумњиво“ из XV века, али додаје: „То би се изводило на основу чињеница, које се у Похвали не спомињу; иначе, само хисториско саопштавање у њој завршава се причањем, како је Стеван Лазаревић, поставши пунолетан, примио власт, средином деведесетих година XIV века“.

Расправа о Избору Данила III и канонизацији кнеза Лазара написана је још почетком 1939 године. Због несређених времена у којима живимо објављена је тек средином 1940 године. У међувремену писац се трудио да доведе у склад историске податке о којима је у расправи говорено. Резултате свога истраживања он је укратко изнео у расправи Женско лично име Драгиња (објављена је у Етнологији I, 1940). Овде се саопштавају потпуније и с опширнијим образложењем.

По подацима којима данас располажемо, кнез Лазар је имао две сестре. Једна је била удата за Алтомана, сина онога деспота Иваниша кога цар Душан назива својим родитељем. С Алтоманом је имала сина Иваниша, који је сахрањен у манастиру Дечанима. Љуб. Стојановић сматра да је тај Иваниш умро још за живота кнеза Лазара. Судаћи по надгробном натпису, Иваниш Алтомановић се могао преставити и после смрти кнежеве. Како се за кнеза Лазара не каже „свети“, натпис је свакако из времена пре његовог проглашења за свеца (вероватно с јесени 1390). Можда је Иваниш Алтомановић погинуо у Косовској битци. Деспот Иваниш је имао властелинство у Топлици. То сазнајемо из повеље цара Стефана Душана којом је основао манастир св. Арханђела Михаила и Гаврила код Призрена. Манастиру је деспот Иваниш приложио „село у Топлици више Рудар Тудорче“. У науци се сматра да су Рудари данашње село тога имена на реци Косаници. Унук деспота Иваниша а сестрин кнеза Лазара, Иваниш са Косанице биће по свој прилици Косанчић Иван српских народних песама.

Влад. Р. Петковић је изнео претпоставку да је деспот Иваниш био таст цара Стефана Душана, отац царице Јелене, и да због тога Душан за њега каже да је „родитељ царства ми“. Тако би Иваниш био исто лице с бугарским деспотом Страцимиром. За Страцимира Петковић мисли да се звао и Јован (Иван, Иваниш), као што су се називали и српски деспоти Оливер, Угљеша и Драгаш. Међутим, историски извори не поткрепљују ту претпоставку. Ако би деспот Страцимир био исто лице с деспотом Иванишем, значило би да је Алтоман, муж сестре кнеза Лазара, био брат бугарског цара Јована Александра. У надгробном натпису Алтомановог сина Иваниша не би онда стајало да је Иваниш „анепсеј кнезу Лазару“, већ би се истицало да је он брата-

нац прве српске царице. Кад би Петковићева идентификација била тачна, сестра кнеза Лазара била би удата за једнога сина деспота Страцимира, а кћи кнежева за унука или праунука Страцимировог од другог његовог сина.

Ил. Руварац је узимао да је друга Лазарева кћи „дана у кућу Шишмана, цара бугарског у Трнову“. Он је, сем тога, скренуо пажњу на податке код Нешрија, турског писца с краја XV и почетка XVI века, по којима би та Лазарева кћи била удата за Александра, сина цара Шишмана, унука цара Јована Александра, а праунука деспота Страцимира. Пејатовићев родослов, који је сачуван у рукопису XVII века, потврђује у извесној мери податке Нешријеве, јер бележи да кћи Лазарева „Драгана наречена бист Александру цару бугарскому“. Љуб. Ковачевић је писао да је друга кћи кнеза Лазара била „за Шишманом (или за његовим сином)“. Како млађи српски летописи тврде да је једна од пет Лазаревих кћери била жена цара Шишмана, и како и грчки писац Лаоник Халкокондил (из XV века) говори о Шишману као о зету Лазаревом, тако пишу многи српски и бугарски историчари (В. Ђоровић, В. Златарски, П. Ников), а тако је узимао и К. Јиречек. У случају закључења брака између Лазареве кћери и Шишмана после удаје Лазареве сестре за Шишмановог стрица не би били повређени црквени прописи, јер би између њих постојало „сваство“ (двородно сродство) шестог степена без „смуштенија о родских именех“ (мешавине родбинских назива). А у случају брака између Лазареве кћери и Шишмановог сина Александра појавила би се сметња која би се претходно морала отстранити благословом од надлежног архијереја; између њих би било „сваство“ седмога степена, али с мешавином родбинских имена (сестра Лазарева постала би баба кћери Лазаревој).

Да Шишман није био зет кнеза Лазара и кнегиње Милице, имамо једно поуздано сведочанство, које је у науци остало незапажено. По повратку из Влашке, свакако огорчен због пораза у битци на Ровинама (17 маја 1395 године), Бајазит је погубио Шишмана 3 јуна 1395 године. Шишман је био у турском ропству од пада Трнова (17 јула 1393 године). Године 6904 од створења света, а то значи између 1 септембра 1395 и 31 августа 1396 године од Христовог рођења, игуман Никодим и братски сабор манастира св. Пантелејмона на Св. Гори издају документ о своме договору с монахињом Јевгенијом (кнегињом Милицом). Поред осталог предвиђено је какве ће бити манастирске обавезе „ако се којој од дштер госпође кира Јевгеније прилучи убожство“. У документу се помињу „все пет хѣри“. Према томе ни једној се од њих није догодило „убожство“ пре издавања документа, пре 1 септембра 1395 године. Шишмановој жени се „прилучило убожство“ вероватно још 17 јула 1393 године — кад је њен муж изгубио државу и личну слободу, а ван сваке сумње 3 јуна 1395 године — кад је постала удовицом. А кад је тако, онда је јасно да она није могла бити кћи „госпође кира Јевгеније“, односно кнеза Лазара.

И из причања Константина Филозофа може се закључити да Шишман није био зет кнеза Лазара. Због буне Николе Зојића и Новака Белоцрковића и због њихове оптужбе да је пришао Угрима Стефан Лазаревић је био код Бајазита. Тада му је Бајазит говорио како пролазе они који се удружују с Угрима. Поменуо је „по имени“ бугарске цареве. Мислио је при том на Шишмана из Трнова и на видинског цара Срацимира. Константин не каже да је за једног бугарског цара Бајазит истакао да је муж Стефанове сестре. Бајазит такву чињеницу не би пропустио да нагласи, а Константин је сигурно не би изоставио из свога излагања о

Бајазитовим опоменама и саветима, датим Стефану „сладкими словеси“.

Наслуђивање Ил. Руварца биће тачно. Зет кнеза Лазара био је Александар, син Шишманов. За Шишмана знамо да је био син цара Јована Александра из другог брака. Шишманова је мајка била „од рода јеврејска“. Кад се покрстила, кад је постала „новопросвештена царица“ (пре 1345), узела је име Александрове прве жене Теодоре, која се замонашила и као монахиња називала Теофаном. Шишманова жена, а Александрова мати била је Марија, кћи „госпожде Десиславе, наречене в ангелском образе Деворе“. „Госпожда“ Десислава сигурно није била из какве владалачке породице, а није била ни удата за неког владара или бар угледнијег властелина. У поменику се за њу само каже да је мати царице Марије. Због тога са Шишмановим сином Александром неће бити идентичан онај „господичић“ Александар, који је био „по обоју страну царскога колена“. Уосталом, назив „господичић“ показује већ да је то био син неког „господина“. Шишманов син Александар био је царевић, односно „цар“. То се види из ових примера. Син видинског цара Срацимира код Константина Филозофа и у српским летописима назива се „царем Константином“. На минијатурама из ватиканског преписа бугарског превода Манасијеве хронике (пре 1345) обележени су као „цареви“ Јован Срацимир, Михаило и Јован Асен, синови цара Јована Александра. На минијатури лондонског јеванђеља из 1356 године која претставља породицу цара Јована Александра означени су као „цареви“ Шишман и његов млађи брат Асен. Најзад, Пејатовићев родослов за Лазаревог зета Александра бележи да је „цар блгарски“. Заједно са Шишманом, заробљен је и његов син Александар (1393). Одведен је у Малу Азију. Примио је мухамеданство, па је онда добио од Бајазита на

управу једну област на Црном Мору с главним градом Самсуном (између Трапезунта и Синопа). После битке код Ангоре (1402) Тимур, победник Бајазитов, по свој прилици је одузео од Александра ту област. Александар је остао веран Турцима и својој новој религији. Кад се у Турској прилике средиле и кад је завладао Мухамед I (1413), Александар је постао управник Смирне и њене области. Погинуо је 1418 године, угушујући устанак једне мухамеданске секте, која је проповедала братство с хришћанима и општу заједницу добара. Са Александром је свакако заробљена и његова жена, кћи Лазарева. Она није напустила хришћанску религију у доба кад је Александар прелазио на ислам. То се види из документа о договору монахиње Јевгеније (кнегиње Милице) с братством светогорског манастира св. Пантелејмона. Вероватно је све до смрти остала хришћанка.

Пејатовићев родослов, који је тачно забележио да је Александар био зет кнеза Лазара, без сумње је верно сачувао и име те Лазареве кћери „дане у кућу Шишмана, цара бугарскога у Трнову“. Она се звала Драгана. Према томе, имала је исто име као и друга сестра кнеза Лазара, која је била удата за челника Мусу, прво господара града Звечана, а затим, после размене с кнезом Војиславом Војиновићем (1363 године), господара града Брвеника на Ибру. Драгана је вероватно и добила теткино име на крштењу.

Сестра Лазарева Драгана помиње се као жена челника Мусе 1380/81 године. Те године је кнез Лазар потврдио прилог челника Мусе манастиру св. Пантелејмона на Св. Гори. У Лазаревој повељи поменути су и два Мусина и Драганина сина, Стефан и Лазар. Трећи син, који је доцније постао митрополит топлички и као монах носио име Јован, свакако се у то време већ био замонашио, па се због тога не наводи у повељи. О чел-

нику Муси се изрично говори као о покојнику 15 јула 1388 године. Умро је без сумње доста пре тога датума. 9 јануара 1388 године Дубровчани шаљу посланике Мусином сину, Стефану Мусићу. Ваљда већ у то доба Муса није био у животу. После Мусине смрти Драгана се замонашила и као монахиња добила име Теодосија.

Са својим синовима монахиња Теодосија је „от основанија“ подигла „нову обитељ“, женски манастир Ваведења св. Богородице код града Брвеника. О томе нас обавештава Данило Млађи у Похвали кнезу Лазару. Црква тога манастира и данас постоји. Служи као мирска црква. То је данашња Нова Павлица, у којој је Влад. Р. Петковић 1910 године открио ликове Стефана и Лазара Мусића. Поред Стефановог лика пише да је „господин Стефан, син челника Мусе и госпође Драгане, сестре великог и самодржавног господина Србљем и Подунавију светог кнеза Лазара“. За Стефана се још каже да је „хтитор“ манастирског храма. Поред лика „господина“ Лазара стоји да је „брат господина Стефана“. Састављач натписа хтео је очевидно да истакне родбинску везу која је постојала између Стефана Мусића и кнеза Лазара. Због тога је поменуо и мајку Стефанову, а не само оца. Челнику Муси је била жена госпођа Драгана, а не, наравно, монахиња Теодосија. При састављању натписа то се имало у виду, па се зато у натпису налази световно име Мусине удовице, а не њено монашко име. Влад. Р. Петковић је мислио да епитет „свети“, који стоји у натпису испред имена кнеза Лазара, казује само то да је Лазар био покојни у доба постанка натписа. То неће бити тачно. Израз „свети“ несумњиво нас упућује да натпис ставимо у време после канонизације кнеза Лазара (вероватно у јесен 1390 године).

Манастир и црква манастирска саграђени су раније, још за живота монахиње Теодосије и њених синова

Стефана и Лазара. Монахиња Теодосија умрла је пре својих синова. „По преставленију“ њеном сва три њена сина — Стефан, Лазар и „всеосвештенејши митрополит топлички“ Јован — приложили су један крст „дому пресветије владицице наше Богородице, празнику Ваведенији светаја в светих“. Тај се крст чува у светогорском манастиру Ватопеду, који је такође Богородичин манастир, али је посвећен Благовестима, а не Ваведењу. Због тога је Љуб. Стојановић грешио кад је писао да је крст и приложен манастиру Ватопеду. Димитрије Аврамовић забележио је да је крст некад припадао Хиландару, па да га је одатле „неки продрзљиви брат потајно“ донео у Ватопед. Хиландар је посвећен Ваведењу. Њему су браћа Мусићи могли приложити крст, али је много вероватније мишљење Ил. Руварца да је крст дат манастиру Ваведењу код Брвеника. Тај је манастир не само био задужбина монахиње Теодосије и њених синова, већ је у његовој цркви Теодосија и сахрањена.

Поред монахиње Теодосије, у доба преноса моштију кнеза Лазара (по свој прилици у јесен 1390 године), почивали су и њени синови, „пресладки“ Стефан и Лазар. То је забележио Данило Млађи у Похвали кнезу Лазару. Ил. Руварац је с правом претпостављао да су Стефан и Лазар погинули у Косовској битци 1389 године. Лазар Мусић се последњи пут помиње 15 јула 1388 године, а Стефан 9 фебруара 1389 године. Са Стефаном Мусићем, сином челника Мусе, не треба идентификовати оног Стефана Мусића, који се 1402 и 1403 године бавио у Дубровнику. Мајка тога другог Стефана Мусића звала се Јелена. Влад. Р. Петковић је покушао да протумачи да се под мајком мисли на ташту. Заиста има примера да зет назива своју ташту мајком, али се на основу тога не може закључити да би Дубров-

чани у одлукама својих већа о ташти Стефановој говорили као о његовој мајци.

По Рад. Тунгуз-Перовићу, постојао је свега један Стефан Мусић, син челника Мусе, а сестрић кнеза Лазара. За челника Мусу Тунгуз-Перовић се домишља да ће бити „други син“ госпође Данице, ктиторке храма св. Николе код села Љуботена. Госпођа Даница је тај храм сазидала 1336/37 године када „држаше син стареј Бојко Матку, а други син Звечан Ситницом“ (!). Бојко би, по Тунгуз-Перовићу, могао бити онај велики челник који је држао Дабар, Дрину, Гацко и Рудине, а који се преставио 6 марта 1359 године. У надгробном натпису тог великог челника није се сачувало народно име, већ само црквено — Димитрије. Име „другог сина“ госпође Данице није забележено, али је назначено да је он управљао Звечаном. Пре 1363 године Звечан је припадао челнику Муси. Због тога је Тунгуз-Перовић дошао на мисао да у челнику Муси види „другог сина“ госпође Данице. Старији српски летописи и Сеченички летопис од млађих бележе да „свете мошти“ Константина, сина краља Милутина, леже у Звечану. То је Тунгуз-Перовића навело на претпоставку да је госпођа Даница удовица Константинова. На тај би начин челник Муса био од породице Немањића. „Лик и физиономија Стефана Мусића који се је сачувао на фрескослици у његовој задужбини Павлици и који се одликује једном необичном господственошћу и сличношћу сликаним типовима из династије Немањића увелико поткрепљује ову уистину одважну хипотезу“. Тиме је Тунгуз-Перовић завршио низ својих домишљања о челнику Муси и његовом пореклу. Чудновато је да се Тунгуз-Перовић није потрудио да пронађе и оца госпође Данице. Аврам Н. Поповић је тврдио да је она била „најстарије дете — кћи деспота Оливера“, док је Андра

Гавриловић налазио да је она била „кћи Каравидина а супруга Оливерова“.

За жену челника Мусе, Драгану, коју погрешно назива Драгињом, Тунгуз-Перовић мисли да је примила и велику схиму. Као малосхимница носила је име Јелена, а као великосхимница Теодосија. Ова је претпоставка била потребна Тунгуз-Перовићу, да би објаснио откуда Драгани, поред монашког имена Теодосија, још и име Јелена. Али она не може да буде тачна. „Велики схимници су строги испосници, који су дали обећање, да ће стално живети без општења са људима, осамљено, у непрестаној молитви и у строгом посту“ — тако пише Рад. М. Грујић. Код Л. Мирковића стоји да су „одлике и особине велике схиме“, поред осталог, и одрицање од своје деце. Драгана је остала удовица. По тадашњем обичају, постала је монахиња. Продужила је да живи у мужевљевом дому, крај својих синова Стефана и Лазара. Доцније је можда прешла у свој манастир, али је он био код Брвеника, па је тако она и даље била у близини своје деце. Без веома великог разлога мајка се не одриче своје деце. Кнегиња Милица, малосхимница Јевгенија, примила је истина велику схиму, али шта је друго могла и да уради удовица кнеза Лазара, чије су „светије мошти“ нађене „цели и нерушими и много благовоније испуштајуште“. Док је њен син Стефан био неожењен, она се није могла да одрекне „од света и свега у свету“ и да узме велику схиму, која значи „распеће и предавање себе смрти“. Септембра месеца 1405 године, „када се господин деспот жењаше“, пред малосхимницу Јевгенију поново се поставило тешко питање, најтеже од свих које је она решавала као владарка побеђене и разривене државе и као мајка несложне и несрећне деце: да ли треба и даље да буде „Јевгенија монахија кнегиња“, која је увек спремна да притекне у помоћ своме сину Стефану, или треба

да се потпуно одрекне свих земаљских брига и да мисли само на небеско царство, којег се удостојио „нови мученик“ кнез Лазар, родитељ њеног „исчедија“. Имајући да бира између сина коме више није била неопходна и светог кнеза, који је некада био њен муж а после постао њен узор светости, Јевгенија се одрекла сина и овога света, да се кроз велику схиму што више приближи небескоме царству косовског кнеза. Прва српска царица Јелена, малосхимница Јелисавета, остала је без јединог сина, цара Стефана Уроша († 4 децембра 1371 године); није више имала ниједног брата, није био жив ни бугарски цар Јован Александар († 17 фебруара 1371 године); ни деспот Романије Јован Комнин († по свој прилици 1363 године). Сасвим је разумљиво што је она примила велику схиму. „Стара царица кир Јелисавета“ није се ипак потпуно одрекла овог света и није постала великосхимница Јевгенија, док није видела да се српска црква измирила са васељенском патријаршијом и док није дочекала да изасланици васељенског патријарха у Призрену „праштајут цара Стефана... и Уроша цара“ (1375). Деспотица Јелена после погибије деспота Угљеше узела је малу схиму и као монахиња Јефимија дуго година проводила поред кнегиње Милице, и пре Миличиног монашења и после тога. Кад више није имало потребе да буде кнегињи „стуб и помоћ“, Јефимија, која никада од својих најближих није имала на овоме свету, постала је по свој прилици великосхимница Јевпраксија и од тада се бринула једино „о својој души“. Удовица челника Мусе имала је три сина, два међу световном властелом и једног који је припадао високом духовништву. Она није имала разлога да се коначно одриче света, па се због тога за њу не може ни претпостављати да је примила и велику схиму.

Други Стефан Мусић који се помиње у дубро-

вачким изворима био је вероватно син Лазара Мусића, а унук челника Мусе. Не би било ни то немогуће да је био син Стефана Мусића. Из тога доба имамо примера да отац и син имају исто име. Деспот Угљеша је имао сина Угљешу, а челник Миљан сина Миљана, такође челника. Балша II је био син Балше I. Други или млађи Стефан Мусић презивао се по деди челнику Муси (кога Дубровчани такође зову Мусићем), као што се Балша III називао Страцимировићем по деди Страцимиру Балшићу. Балша III је Страцимировић и за свога очуха Сандаља Хранића. Јелена, мати тог другог Стефана Мусића, била је, према томе, снаха госпође Драгане (монахиње Теодосије).

У време Косовске битке и погибије Стефана и Лазара Мусића црква манастира Ваведења код Брвеника (Нова Павлица) још није била живописана. Судићи по натпису поред лика господина Стефана, сина челника Мусе и госпође Драгане, живопис је завршен после 1390 године. У натпису се каже да је Драгана сестра „светог кнеза Лазара“, а то значи да је он састављен после кнежеве канонизације, која је извршена вероватно у јесен 1390 године. Ни за Стефана ни за Лазара Мусића у натписима није речено да су покојници. Чак би се могао добити утисак да су њихови ликови рађени још за живота њихова. Да све то не мора да буде ни од какве важности, показује нам пример Љубостиње. „Љубостињски људије“ помињу се у једној повељи из времена између 6 августа 1392 и јануара 1394 године. Као што је властелинство манастира Дечана установљено 1330 године, четири или пет година пре довршавања манастирске цркве (1334/35), а седамнаест или осамнаест година пре њеног живописања (1347/48), тако је и властелинство манастира Љубостиње образовано много година пре но што је сазидана и живописана љубостињска црква и пре но што су биле готове и

остале манастирске зграде. 1 августа 1398 године монахиња Јевгенија је „у манастиру у Жупањевци“. Ту је њеним „повељенијем“ писана једна листина светогорској лаври св. Атанасија. И данас постоји село Жупањевац или Жупањево у Левчу. У њему је Јоаким Вујић нашао „два порушена церковна зданија, којих рујине стародревне јесу“. На брду Жупањцу био је град Николе Жупана. Жупањевац је на северу од Љубостиње, изнад манастира Каленића. У манастиру Жупањевцима монахиња Јевгенија је боравила свакако због тога што Љубостиња још није била довршена. Ако је у Љубостињи у натпису поред лика кнегиње Милице у самом храму (а не у припрати), заиста био забележен индикт 11, могло би се на основу њега закључити да је зидање манастира почело 1387/88 године. То изгледа веома вероватно. Живописање манастирске цркве извршено је после 1402 године, јер се Стефан Лазаревић назива деспотом. Кнез Лазар није претстављен као светац, иако је прошло више од дванаест година откако је канонизиран. Запажено је да је он „приказан у млађим годинама“. По епактиту Андонију Рафаилу, кнез Лазар је погубљен кад му је било шездесет година. Ил. Руварац је тај податак сматрао за тачан; на основу њега је одредио годину рођења кнеза Лазара. Човек који има шездесет година или који је близу тих година очевидно није у млађим годинама. Лазар је ипак тако насликан. Значи да се желело да да Лазарев лик из оног доба кад је он утврђивао и ојачавао своју кнежевину. Кнегиња Милица је у световном оделу, а не у монашком. У натписима крај њених ликова она се не назива монахињом Јевгенијом или Јефросином, већ кнегињом Милицом. За њену се косу каже да је прикривена „белим удовичким велом“. По томе судећи, она би била насликана као удовица, пре монашења, из времена кад је управљала кнежевином у име малолетног

сина Стефана. Тако би Лазарев лик био из доба отприлике између 1373 и 1379 године, Миличин из доба између 1389 и 1392/93 године, а Стефанов из доба после 1402 године. Јасно је онда да се на основу тих ликова не може утврђивати време зидања и живописања Љубостиње. Исти је случај и с ликовима из манастира Ваведења код Брвеника (Нове Павлице).

Костићева хронологија постанка Похвале кнезу Лазару од Данила Млађег сад се може прихватити, јер су доведени у склад сви историски подаци који долазе у обзир, а за које је изгледало да су међу собом противуречни. Похвала је, по Костићу, постала „вероватно крајем XIV века, пре 1402 несумњиво“; можда је из времена пре пожара у Раваници 1398 године. Време постанка Похвале може се још ближе одредити. Ћоровић је тачно истакао да се „само хисториско саопштавање“ у Похвали завршава причањем о пунолетству Стефана Лазаревића. „По сих же достохвални Стефан, в мужа савршена возраст достигши — каже се у Похвали — с више Богом извољајет се, родитељем же скиптри вручајет се, всеосвештеним же патријархом молитвоју руковзложенијем благословљајет се, отачаским же саном (достојанством) украшајет се, велики же кнез Стефан именујет се, самодржац и владика Србљем нарицајет се“. То је било у другој половини 1392 или у току 1393 године. Похвала је, наравно, састављена после тог времена. У њој се кнегиња Милица назива својим световним именом. Према томе, написана је пре Миличиног монашења. А оно је било ускоро после Стефановог пунолетства и примања кнежевске власти, крајем 1392 или у току 1393 године. Тако излази да је Похвала постала отприлике крајем 1392 или почетком 1393 године.

Уводни делови Похвале додати су, како мисли В.

Ђоровић, „по свој прилици... током XV или XVI века“. Они су узети већим делом из Повесног слова кнезу Лазару које је познато по издању А. Вукомановића. Састављена је на крају XIV века, после 1392, а можда пре 1398 године. Једно место потиче из оног Повесног слова које је унесено и у Римнички србљак (штампан 1761), али с измењеним језиком. То је Повесно слово објавио и Ст. Новаковић. Постало је у доба између 1392 и 1402 године.

У доба постанка Похвале био је патријарх Данило III. За време његове управе над српском црквом, и то ускоро по његовом доласку на патријарашки престо, извршен је пренос моштију кнеза Лазара са Косова, из приштинске цркве Вазнесења Христовог, у његову задужбину манастир Раваницу. Кнежеве „светије мошти“ тада су нађене „цели и нерушими, и много благовоније испуштајуште“. Патријарх Данило III и сабор српске цркве прогласили су Лазара за свеца. Најприродније је да Похвалу светоме кнезу напише сам патријарх. Гађење култа кнеза Лазара било је од највећег значаја и за династију и за саму државу. Патријарх Данило, некадашњи „благоразумни и богобојазниви“ игуман манастира Дренче, био је пријатељ династије и свакако не би ништа пропустио да учини што би допринело њеном учвршћавању, односно консолидовању српске кнежевине, јер се то двоје потпуно поклапало у оно доба. Због свега тога идентификација патријарха Данила III с писцем Похвале Данилом Млађим изгледа нешто што се по себи разуме, што се просто само од себе намеће.

Не треба заборавити да је на патријарха Данила III мислио и Ђоровић, и то „у првом реду“. Од те идентификације Ђоровић је одустао само због тога што је постанак Похвале кнезу Лазару морао да стави после смрти патријархове. Ђоровић је то с правом називао

незгодом. Сада је та незгода отклоњена и ништа више не смета да се у патријарху Данилу III види писац Слова св. Симеону и св. Сави, Стихова св. Симеону и краљу Милутину, Службе и Похвале краљу Милутину, и Похвале кнезу Лазару. У својој Историји Југославије Ђоровић је узгред додао да је „ближе непознати Данило“ написао и Службу кнезу Лазару. За ту је Службу Ђ. Даничић помишљао да је дело монахиње Јефимије. Наравно да је много вероватније да је и Службу саставио патријарх Данило III.

Кад се узме да су Данило млађи и патријарх Данило III исто лице, постаје разумљиво што се у Похвали кнезу Лазару не помиње патријарх у причању о преносу моштију кнежевих. „Всеосвештени лик и богоносни сабор, глагољу, митрополити же и епископи и частни игумени, и с благородними“ одлазе да пренесу „светије и частније мошти“. Кнегиња Милица са синовима и „с всеми благородними“ дочекује мошти. Патријарх се ни тада не помиње. „Свештени лик свештених мужи, митрополити же и епископи, и с частними игумени, и с всеми благородними, купно мали с великими“ односе „частноје и светоје тело“ у Раваницу. Опет нема патријарха. „В сретеније“ моштима иду свештеници и цело „општежитељно братство“. Ни међу њима се не налази патријарх. Не може се мислити да патријарх није узео учешћа у преносу. Та је мисао потпуно неприхватљива. Да је патријарх био спречен, на пример болешћу, то би се нарочито истакло. „Патријарху же тогда болезнију садржиму и поити немоштну сушту, посилајет клирос свој...“ — тако пише у оном Опису преноса тела св. Луке који је издао Ил. Руvaraц. Патријархово учешће у преносу тела кнеза Лазара други извори изрично помињу. Повесно слово из Римничког србљака (које је више познато по издањима Ст. Новаковића) зна за „благословеније от архијереја“.

Оно Повесно слово које је објавио А. Вукомановић бе-
лежи да је пренос извршен „са саветом светејшаго па-
тријарха“. Савет „тогдашњаго патријарха“ наводи и
епактит Андоније Рафаил у својој Похвали кнезу Ла-
зару. О патријарховом савету говоре и три старија срп-
ска летописа, Пећки, Студенички и Цетињски. Свакако
из скромности патријарх Данило III није себе поменуо
кад је описивао пренос кнежевих моштију. На други
се начин та чињеница не може да објасни. У одељцима
о преносу патријарх је могао себе да изостави. У при-
чању о Стефановом пунолетству и примању кнежевске
власти то му није било могуће да учини. Ту се налази
помен „всеосвештеног патријарха“. Име му се ипак не
казује. То није допуштала скромност патријарха Да-
нила III.

Већ је Ђоровић истакао да је патријарх Данило III
„веома штовао св. Симеона и св. Саву“. Том нарочи-
том поштовању имамо да захвалимо за постанак Слова
св. Симеону и св. Сави. Службу, Стихове и Похвалу
краљу Милутину Данило је писао у манастиру Бањској,
у коме је тада почивало тело краљево. То је утврдио
В. Ђоровић. Пре зидања манастира Дренче (1382) Да-
нило је морао да буде монах у неком манастиру. Без
сумње је био у манастиру Бањској. Ту се можда и за-
монашио. Архиепископ Данило II био је једно време
бањски епископ. За његовог епископовања краљ Ми-
лутин је сазидао манастирску цркву св. Стефана. Бу-
дући патријарх Данило III своје монашко име могао
је добити по архиепископу Данилу II. У сваком слу-
чају за Данила III то је име било од великог духовног
значаја: оно га је стално потсећало на Данила II, и као
монаха, и као архијереја, и као књижевника. Изгледа
да архиепископ Данило II није био књижевна симпа-
тија патријарха Данила III. Ђоровић је констатовао да
у Похвали краљу Милутину „нема непосредних прено-

са“ из архиепископа Данила II. Опасност од „безбожних Агарјана“ која се помиње у Похвали упућује на време Цреповог „боја на Дубравнице“ (на Божић 1380 године). У Служби се моли да се „кнезу нашему“ да победа над непријатељима. Мисли се свакако на кнеза Лазара.

Силуанови стихови св. Сави наштампани су у Празничном минеју Божидача Вуковића (1536—1538). В. Ђоровић је још и ово утврдио: „По Божидаревом тексту учињен је препис похвале Сави са Силуановим стиховима у јануарском минеју манастира Житомишљина... Силуанове стихове св. Сави има један пролог Народне библиотеке..., из XV—XVI века, писан свакако пре 1530 године. Занимљиво је, да се у тим рукописима Силуаново име не помиње“.

За Силуана Ђоровић мисли да је то онај „Силуан монах“, „пасхалијам творац“, који је био „по истине нови Силуан, силан же разумом и крепак в слове“. Те се Пасхалије налазе у Псалтиру, који је 1354/55 године преписао „грешни и худи Теодосиц монах“. Псалтир је нађен у манастиру св. Павла на Св. Гори. Ђоровић своје мишљење износи с резервама. Тај „пасхалијам творац“ не мора да буде српски писац, иако изгледа да је то заиста био. Није познато чак ни то у коме је манастиру живео. Поред свих хвала које му се чине у запису из Псалтира, од тога Силуана, сем Пасхалија, није остао никакав спис. Истина, за њега се у запису каже да је „крепак в слове“, а тиме се, по Ђоровићу, „очевидно мисли на његове књижевне способности“.

Силуан који је састављао стихове св. Сави неће бити идентичан с тим Силуаном, „творцем“ пасхалија. Постоји други један Силуан, кога Ђоровић није узео у обзир вероватно због тога што се у то доба није знало да је тај Силуан био „старац пирга светаго Сави“.

Код Корабљева је објављен један докуменат, који садржи одлуку хиландарског братског сабора о продаји Пирга св. Ђорђа Ивану Кастриоти и његовим синовима Репошу, Константину и Ђорђу. Тај документ Корабљев ставља у доба око 1426 године. С тим се слаже А. Соловјев. По Влад. Р. Петковићу, документ је састављен после 1425/26 а пре 1431 године. Међу члановима хиландарског братског сабора налази се и „поп Силоан“. Документ је Корабљев рђаво издао. Код Силоана је изоставио да је био старац Карејског пирга св. Саве. Тај је податак објавио В. Мошин.

О Карејској ћелији и пиргу св. Саве као средишту књижевног и преписивачког рада хиландарских монаха већ је говорено у овоме раду. Није потребно да се о томе поново расправља. Ваља само истаћи да је Карејска ћелија била посвећена св. Сави Јерусалимском, а да је на Пиргу, по Рад. М. Грујићу, била црквица „посвећена српским светитељима Симеону и Сави“. Поп Силоан је био старац тог Пирга. Због тога је највероватније да је он саставио стихове св. Сави.

Телесна гарда Стефана IV Душана, „ва Христа Бога верног краља, самодршца всех српских и поморских земаља и честника грчским странам“, ушла је у тврђаву „преславнаго и богоспаснаго града“ Сера у суботу 24 септембра 1345 године у 3 часа по подне. Сутрадан, у недељу 25 септембра, дошао је у Сер и сам краљ и присуствовао литургији у Саборној цркви „святих великомученик и победоносац Христовех Теодор“. Од тада па за пуних двадесет шест година Сер је под српском влашћу.

Кад су се навршиле три недеље откако је „саизвољењем Божијим“ завладао Сером, у суботу 15 октобра 1345 године краљ из самог тог „великог и лепог града“ (тако Сер назива византиски цар Јован Кантакузен) упућује писмо дужду млетачком и за себе казује да је „господар готово целог царства Романије“. Тада је дужд био Андреја Дандоло, који је познат и као историчар млетачки. Дужда краљ назива својим „најдражим сродником“ као потомак Ане Дандоло, жене Стефана Првовенчаног. 26 октобра 1345 године краљ „под Сером“ издаје повељу Дубровчанима. Није нам познато да ли се краљ бавио у Серу и после тог датума. Због тога није могуће утврдити да ли је ту проглашено цар-

ство. У Серу је одржан „сабор србски и грчки“, на коме је постављен хиландарски игуман Сава за патријарха „Србљем и Грком“. То је било у новембру 1354 године, вероватно на Арханђеловдан или на Ваведење. Месеца фебруара 1355 године цар Стефан Душан још је у Серу. По свој прилици је ту провео целу зиму. Тако је Сер био и царска престоница.

После смрти цара Стефана његова удовица царица Јелена, као монахиња у малој схими Јелисавета, управља Сером. У мају 1356 године код ње је по свој прилици био њен син, цар Урош. Дошао је вероватно због бунтовне акције свога стрица Симеона — Синише, намесника у Епиру. По наредби царевој логотет Драгослав написао је једну повељу у Серу. Уколико су јој допуштали државни послови и бриге за царство њеног сина — „по истине красног и достојивног видењем (изгледом), а младог смислом (разумом)“ — „госпожда светаја царица“ посвећује се цркви и стара се за књижевност, наравно верског и црквеног садржаја. Она је и раније, за живота цара Стефана Душана, показивала „многу усрдије и љубов неизреченују о исканији (тражењу) светих писанији“, и то колико нико други („јелико други никтоже“). Тада је настојала да се књиге преводе с грчког на њен, српски језик. А у Серу, у граду „потпуно грчког типа“, окружена многим Грцима, она наручује грчке књиге. Зна се за један Синаксар (пролог) и за шест Минеја. Без сваке сумње то нису једине књиге које је „благочастива и христољубива царица аугуста кира Јелисавета“ набавила за себе или за коју цркву или манастир.

У Драми, граду источно од Сера, био је ћесар Војихна. Он је заповедао тим градом, признајући над собом власт царице Јелисавете. Војихна је дошао у те крајеве још за Стефана Душана, свакако одмах по њиховом освајању. Ако је он исто лице са жупаном Во-

Натпис на иконици Угљеше Деспотовића

(у манастиру Хиландару)

(Фото: Инж. С. Смирнов)

јихном, који се 25 октобра 1323 године помиње на двору краља Владислава II, сина краља Драгутина, онда у доба свога доласка у нове области српске државе Војихна није био млад човек. Морао је имати преко четрдесет година.

Старији син византиског цара Јована Кантакузена, Матија, који је царевао у родопском крају, напао је у лето 1357 године на област царице Јелисавете. У близини Сера био је потучен, а затим и заробљен. О томе прича Јован Кантакузен, који том приликом помиње ћесара Војихну и заповедника града Сера. За њих двојицу каже да су били у слози и да су се договарали о заједничким акцијама. Име тог серског заповедника није нам остало забележено. У науци се мисли да је то био Угљеша, који ће кроз осам година постати деспот и из „богоспаснаго града“ Сера владати својом деспотином. Угљеша је узео за жену кћер ћесара Војихне. Када је склопљен тај брак није познато и може се само тек приближно одредити. Пријатељство између Војихне и Угљеше почело је можда још пре 1357 године. Родбинска веза само га је појачала и учврстила.

Војихна је био братучед цара Стефана Душана. То каже сам цар у једној повељи, коју је издао у Хиландару за време свога бављења на Светој Гори, зими 1347/48 године. Као „властелин“ и „суродник“ царев, Војихна је био поред цара и царице кад су обилазили светогорске манастире и „украшавали их различним даровима“. По називу братучед види се да су оцеви цара Стефана Душана и Војихне били браћа међу собом. Краљ Стефан Урош III Дечански, отац цара Стефана Душана, имао је брата Константина и браћу од стрица Владислава и Урошица, синове краља Стефана Драгутина. Константин и Владислав били су краљеви. Како прича ученик архиепископа Данила II, краљ Драгутин је хтео да одузме престо од краља Милутина, па

да га да Урошицу, али у томе није успео. Син једнога краља не би био без икакве титуле, као што је био Војихна 1347/48 године. Због тога није вероватно да је Војихна био син краља Стефана Константина или краља Владислава II. Могао би бити син Урошица. У том би се случају повећала вероватност идентификације ћесара Војихне и жупана Војихне са двора краља Владислава II. Било би сасвим разумљиво да Војихна буде присталица свога рођеног стрица. Кад је ствар краља Владислава потпуно пропала, Војихна се морао да помири са стварношћу и да приђе краљу Стефану Урошу III и његовом сину, Стефану Душану.

Својој кћери Војихна је дао име Јелена. То је вероватно учинио у знак оданости према владалачкој породици. Да је Војихнина кћи заиста носила исто име као и Јелена, жена Стефана Душана, види се из једног записа, који потиче из 1370/71 године. Ако је запис састављен у августу месецу 1371 године, значило би да је из последњих дана владавине и живота деспота Јована Угљеше. Ускоро после тога није више ни било деспотице Јелене; постојала је само монахиња Јефимија. У запису стоји да се „божаставни песневац написа благочастивој и христољубивој и превисокој госпођи деспотици кира Јелене“. Сем жене деспота Јована Угљеше у то доба не постоји ниједна деспотица којој су блиске књиге и која има потребе за њима. Иако није правило, ипак је обичај да се при монашењу даје такво име које почиње истим гласом као световно. Већ по монашком имену Јефимија могло би се наслућивати да се Војихнина кћи звала Јелена.

Ил. Руварац је мислио да је Војихна имао и сина Дмитра. Ево како је он дошао до тог закључка. Господин Константин Дејановић назива својим братом неког војводу Дмитра, који је у Штипу сазидао цркву посвећену Вазнесењу. У Брлићевом српском преводу

турске Нешријине историје помиње се Димитрије Војинов син међу српским великашима, који су учествовали у Косовској битци. Фр. Рачки је узео да место Војинов треба да стоји Војихнин, па је отуда говорио о „војводи Димитру, сину ћесара Војхне“. Руварац је то прихватао, истина не без резерве. Војводу Дмитра из државе господина Константина изједначавао је са тим Димитријем Војихниним сином, па је онда претпостављао да је тетка господина Константина била удата за ћесара Војихну и с њим родила доцнију монахињу Јефимију и војводу Дмитра. Та претпоставка, међутим, мора да отпадне, пошто се код Нешрије не говори ни о каквом Војиновом или Војихнином сину, већ о Јонд огли, Кобилићу — како преводи Г. Елезовић. Тако остаје да је Војихна имао само кћер, а не и сина. Вероватно му је Јелена била једино дете.

Војихнина кћи Јелена морала је одлазити на двор царице Јелисавете и тамо, поред те умне и образоване жене, добијати оно уметничко и књижевно васпитање и културу којом се Јелена одликовала. Крајем 1365 године царица напушта Сер, јер Угљеша постаје деспот и њој више нема места у томе граду. У то време умире и ћесар Војихна. Јелена се удала за Угљешу свакако пре ћесарове смрти, још кад Угљеша није био деспот. Тада је Угљеша по свој прилици био велики војвода.

На Јеленино духовно образовање без сумње је утицао и серски митрополит Јаков, први игуман манастира Светих Арханђела код Призрена, задужбине цара Стефана Душана. На положају серског митрополита Јакова су заменили Сава и Теодосије. За Јакова и Теодосија зна се да су имали љубави према књигама и према књижевности.

У господским кућама серским, двокатним, са много соба, живи многа угледна властела, српска и грчка. Сви су они у ближим или даљим везама с деспотским

двором. Друштвени живот у Серу мора да је био веома жив. Испољавео се, наравно, на начин који одговара средњем веку: ишло се у лов, приређивале су се разне светковине, витешке игре и утакмице, гозбе и т.д. У историским споменицима 1368 године изрично се помиње дом Радослава Повике у Серу. Повике су били позната српска породица у доба Стефана Душана и цара Уроша. Један Радослављев брат, Ђурађ, био је логотет цара Стефана Душана. Умро је у Солуну 1367 године. Други брат, Милош, био је челник код цара Уроша и царице Јелисавете. О њему имамо података све до 1372 године. Радослав ће бити исто лице с Радославом, серским кефалијом из 1365 године. То је био последњи кефалија из времена владавине царице Јелисавете. Без сумње у жељи да истакне да је зет старе аристократске породице Торникес, називао се „кир — Торнико Радослав“. Ђурђијанског порекла, породица Торникес даје Византији читав низ веома угледних људи почевши од X века. Крајем тога века један Торникес подиже Иверски манастир на Св. Гори. За Радослава се наглашава да је рођак царице Јелисавете, зет или девер, вероватно опет преко породице Торникес. Од серских Грка из времена деспота Угљеше и деспотице Јелене треба поменути „васељенског судију“ Никиту Педиасима, „дивног и мудрог мужа ромејског“. Он је припадао оној породици која је дала „старешину филозофа“ Јована Педиасима, ђакона и хартофилакса Охридске архиепископије с краја XIII и из прве половине XIV века. Јован Педиасим пише филолошке и филозофске списе, бави се математиком (и то нарочито геометријом), саставља расправе о музици. Сем тога, занима се и песништвом. Од њега су остали стихови о рђавим и добрим женама. Други један Педиасим, Теодор, живи око средине XIV века. Његови списи о Храму града Сера и о Чудима светих Теодора, ко-

јима је тај храм посвећен, упућују нас да га сматрамо за становника Сера. Од Теодора постоји биографија Јосифа Химнографа, чије се песме и данас певају у цркви. Теодор је и сам писао стихове, а састављао је и друге списе. Сачувала су се и његова писма, међу којима су нека упућена лицима из Сера.

Деспотица Јелена је имала једно једино дете, и то сина, који је на крштењу добио очево име. Изгубила га је веома рано, још кад је био „млади младе-нац“. Значи, није му било ни четири године. Сахранили су га у Хиландару у гробу његовог деде, ћесара Војихне. Све до 1886 године постојала је надгробна плоча код самог хиландарског храма, испод оне винове лозе за коју се прича да је изникла из гроба Св. Симеона — Немање и пробила кроз црквени зид. Верује се да је грожђе са те лозе чудотворно за жене које не могу да роде или које немају млека.

Жалост за малим сином буди књижевни дар у деспотици Јелени. Кад деспотица саставља натпис за иконицу свога јединца, српска књижевност добија прву књижевницу. Иконицу односи у Хиландар вероватно сам деспот Угљеша, у априлу 1371 године. Он се тада спрема за рат, који ће се завршити битком на Марици и погибијом његовом (26 септембра 1371 године). Деспот долази на Св. Гору да „принесе Богородици дужне молитве и ропско поклоњење“, да би од ње примио „богатство њене милости, а њезином помоћу“ и милост самога Христа. Том приликом обилази гроб „господина и родитеља светопочившега ћесара и сина својега по телу Угљеше“. Обузима га велика жалост и у њему се разгорева „љубов срдачна“. Он чини прилоге Хиландару, да би „створио помен вечни себе и гробовом тем“.

„По убиству овога храброга човека, деспота Угљеше, расуше се Исмаилћани и полетоше по свој земљи као птице по ваздуху, и неке од хришћана мачем кла-

ху, друге у ропство одвођаху, а остале немила смрт пожње. Заостали од смрти глађу бише погубљени, јер таква глад би по свима странама, каква не би од створења света, нити потом да буде, Христe милостиви. А које глад не погуби, ове попуштењем Божијим вуци, ноћу и дању нападајући, прождираху. Авај, узбудљив приказ бејаше видети! Оста земља пуста од свега добра: и људи, и стоке, и других плодова..." Тако инок Исаија описује стање у деспотовини после погибије деспотове. Све те страхоте Исаија је видео и доживео.

Деспотову престоницу Сер заузели су Грци. У новембру 1371 године ушао је у Сер деспот Манојло Палеолог, намесник Солуна, доцнији византиски цар. Тек 19 септембра 1383 године Сер долази у турске руке. Деспот Манојло Палеолог покушао је 1387 године да поврати Сер, али у томе није имао успеха. Изгубио је и Солун. Из тога времена о деспотици Јелени немамо никаквих вести. Знамо само толико да је пре 1389 године, пре Косовске битке, дошла код кнеза Лазара, мужа њене даљне сроднице кнегиње Милице. Деспотица је била кћи братучеда цара Стефана Душана, а кнегиња је кћи кнеза Вратка, праунука Немањиног сина Вукана. Тако су оне биле сроднице. Деспотица се замонашила свакако одмах после смрти деспотове. У крушевачки двор дошла је као монахиња Јефимија.

Кнегињи Милице (монахињи Јевгенији) у доба после Косова Јефимија је „као неки стуб и помоћ“. Помаже је мудрим саветима и одлази с њом „великом господару“, султану Бајазиту (1398 године). У слободним часовима Јефимија везе, наравно само црквене ствари, као што доликује једној монахињи. После завесе за царске двери хиландарске цркве Јефимија везе Похвалу кнезу Лазару, коју је сама и саставила (1402 године).

Најзад се потпуно одриче од овога света и узима

велику схиму, а то значи полаже много строже монашке завете. По монашким прописима, поново мења име. Сада се по свој прилици зове Јевпраксија. Она ће свакако бити исто лице с деспотицом Јевпраксијом, коју деспот Стефан 1404/5 године назива својом мајком и истиче „њену велику љубов и усрдије“ према њему и његовој породици. Као монахиња Јевпраксија израдила је једну плаштаницу. У натпису се сећа и своје мајке „ћесарице српске Јефимије монахиње“. Судећи по томе, удовица ћесара Војихне имала је оно исто монашко име које ће као малосхимница носити и њена кћи.

О првој српској књижевници, славној везиљи и знаменитој жени историски извори немају више података. У великој схими вероватно није дуго живела. Сахрањена је свакако у манастиру Љубостињи, задужбини кнегиње Милице.

I

Душан Д. Вуксан у своме значајном научном прилогу *Епископ Марко* (Ловћенски Одјек I, 1925, 81—96) открио је једног дотада непознатог нашег писца с краја XIV и с почетка XV века.

Епископ Марко је написао Помен своме оцу јеромонаху Герасиму и мајци монахињи Јефимији, Биографију патријарха Јефрема и Завештање цркви св. Ђорђа на Ждрелнику (званој Новој цркви), којој је био оснивач и ктитор. Сем тога, од њега потиче један Минеј за мај, јуни, јули и август (из 1398/99 године — описао га Д. Вуксан, *Рукописи манастира Пећке патријаршије*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I, 1936, 159—160 бр. 50). У томе је Минеју сачуван Помен (писан другом руком на два уметнута листа), а такође и Завештање (писано руком самога епископа Марка на два листа која су додата на крају). На Минеју се налази запис, у коме су побројане књиге и одежде храма св. Ђорђа званог Нова црква. Запис је из времена кад је том црквом управљао јеромонах старац Козма. Гл. Елезовић став-

ља запис у XVII век (Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* VI, 1926, 52 бр. 9696).

Завештање је писано 19 јула 1411 године. Објавио га је Љуб. Стојановић, *op. cit.* IV (1923) 22—24 бр. 6112 по препису Гл. Елезовића. Помен Герасиму и Јефимији и Биографију патријарха Јефрема штампао је Д. Вуксан у Ловћенском Одјеку, али не онако како су написани већ „како се ријечи изговарају“. Биографију је Вуксан преписао из једног рукописа „који се налази данас у приватним рукама“. Рукопис је Вуксан укратко описао. По пасхалној табlici у рукопису која почиње 7033 годином закључио је да је рукопис из 1524 или 1525 године.

У Помену се каже да је монахиња Јефимија умрла 8 јула. Година није означена. Јеромонах Герасим, како изгледа, умро је после ње. „Миром сконча се“ 30 августа. Сахрањен је истога дана „на Таворе, в цркви светаго Николи, при олтари“. Опело је извршио његов најмлађи син епископ Марко са целим „клиросом великије цркве“. Оно је било у самој „велицеј цркви“ (Пећкој патријаршији). На крају Помена стоји: „В лето 6900, слицу круг 11, луне 2“ (кругови су за један мањи но што би требало). Вуксан мисли да је то забелешка о времену писања Помена, па зато каже да је Помен из 1392 године. Међутим, како се ти подаци налазе непосредно иза реченице у којој се говори о Герасимовој сахрани, треба свакако узети да они садрже годину сахране, односно смрти Герасимове. Према томе, Герасим је умро 30 августа 1392 године. Из Помена се не види да ли је Јефимија умрла те исте године. Помен је написан вероватно после 1411 године, после подизања цркве св. Ђорђа (Нове цркве), и то по свој прилици за њене потребе, ради помена ктиторовог оца и мајке.

По Вуксановом мишљењу, Биографија патријарха Јефрема написана је 1400, „дакле на годину дана после смрти патријархове“. Он тако тумачи ону белешку у Биографији која садржи 6908 годину од створења света (=1399/1400 год. од Христовог рођења). У њој су означени и кругови сунца (20) и месеца (11), који одговарају наведеној години. Та белешка долази после података о дану смрти и сахране патријарха Јефрема (15 јуни), о томе колико је свега година патријарх живео (88), колико му је било година кад се замонашио (23), колико је година провео као монах (67), колико као архијереј (24), а колико с епископом Марком (23).

Подаци о животу Јефремовом међу собом се не слажу. Ако године проведене „в архијерејстве“ не улазе у године проведене „в иночском образе“, онда је Јефрем живео 114 година (23 године пре монашења, 67 као монах, 24 као архијереј). А ако године „в иночском образе“ обухватају и године „в архијерејстве“, Јефрем би живео 90 година (23 године пре монашења, 43 као монах, 24 као архијереј). Ни у једном ни у другом случају не би било тачно оно што пише у Биографији: „Всех же лет јего, јеже в жити сем 88“. Не може се узети да је неслагање настало због тога што је при штампању бројева промакла каква грешка. Тај одељак из Биографије Вуксан је навео у току свог расправљања о епископу Марку (стр. 83). Бројеви су ту исти као и у издању Биографије. Значи да је грешка у самом рукопису. Један податак је несумњиво рђаво преписан из „извода“, који је можда био сам оригинал епископа Марка. У Биографији се још на једном месту каже да се Јефрем замонашио у 23 години (стр. 91). Према томе, тај податак није погрешно преписан. Из

Живота краљева и архиепископа српских (издао Ђ. Даничић 1866, 386) знамо да је Јефрем постављен за патријарха 3 октобра 1375 године (6884 године од створења света). У Биографији је забележена 6908 година. После те године Јефрем није живео; умро је или те године или пре ње. Од 6884 до 6908 има управо 24 године, дакле баш онолико година колико се каже да је Јефрем провео „в архијерејстве“. Тај податак био би нетачан само у том случају, ако 6908 година из Биографије не би означавала годину Јефремове смрти. Јефрем није могао провести 67 година „в иноццем образе“. Видели смо напред да се тај податак не може довести у сагласност са податком о дужини Јефремовог живота уопште. До те се сагласности не долази ни кад се претпостави да монашке године обухватају и године проведене у архијерејском чину. Уосталом, та претпоставка није ни много вероватна. Остало би онда да је Јефрем живео 114 година. Наравно да се то не може прихватити. Због тога се мора узети да је у Биографији тачно забележено да је Јефрем умро у 88 години живота. Податак о 67 година проведених „в иноццем образе“ мора се одбацити као нетачан. Као монах Јефрем је могао провести само 41 годину. Тако и пише у тексту Биографије коју је издао С. т. Новаковић у Starinama XVI (1884) 40.

Тај Новаковићев текст Биографије потиче из рукописа „skorašnjega vremena“, писаног „pola srpski, pola rusko-slovenski“. Епископ Марко се истина у њему помиње, али се не види да је он писац. У томе тексту место 6908 године стоји 1442 година и поред ње кругови сунца и месеца који се налазе и у тексту Д. Вуксана (стр. 40). Новаковић се питао шта та година значи. Није се сетио да је у оригиналном рукопису морала да буде година од створења света. Да је дошао на тумисао, видео би да 6950 години (која би се морала ста-

вити место 1442 године од Христовог рођења) не одговарају кругови сунца и месеца. Кад се та година напише словима као што је несумњиво била написана у оригиналу (сцн), онда није тешко погодити да је последње слово морало да буде и (=8) а не н (=50). Новаковић није размишљао у том правцу, па због тога није дошао до закључка да у Биографији треба да стоји 6908 година, с којом би се слагали кругови сунца и месеца. Он је мислио да година 1442 и кругови сунца и месеца немају никакве везе с текстом, да је то био „pripis“ у оном рукопису из којег је преписан његов текст Биографије. Како би тај „pripis“ био из 1442 године, Новаковић је у њему видео сведочанство о приличној старини рукописа из којег је његов „prijepis vadjen“.

Из Живота краљева и архиепископа српских Новаковић је знао за годину које је Јефрем изабран за патријарха. Тој години (1375) додао је 24 године, колико је по Биографији Јефрем провео као архиепископ. Тако је добио 1399 годину као годину смрти Јефремова. Из Биографије се зна да је Јефрем умро 15 јуна. За тај датум имамо потврду и са других страна (Љуб. Стојановић, *op. cit.* III, 1905, 73 бр. 5041). Због тога је у науци усвојено да се патријарх Јефрем представио 15 јуна 1399 године. (К. Јиречек, *Историја Срба* IV, 1923, 34, 169; Рад. М. Грујић, *Јефрем*, Народна енциклопедија II, 148). Тако пише и М. Пурковић у своме раду о *Српским патријарсима средњег века* (Гласник Скопског научног друштва XV-XVI, 1936, 311).

Новаковић је рачунао са 1375 годином, дакле с годином од Христовог рођења, а требало је да рачуна са 6884 годином, са годином од створења света, која је једино и забележена у Животима краљева и архиепископа српских. Кад се тој години додаду 24 године Је-

фремовог живота „в архијерејстве“, добија се 6908 година, која се и налази у Биографији. Те године, 15 јуна, умро је патријарх Јефрем, а то значи 15 јуна 1400 године. Занимљиво је да ту хронологију даје епископ Николај у своме *Охридском прологу* (1928) 456. Да је Јефрем умро 1400 године закључио је и епископ горњокарловачки Иларион (Зеремски) у расправи *Патријарси до пропасти српске државе*.¹)

Према томе, 6908 година која је забележена у Биографији не односи се на време њеног постанка, већ на смрт патријархову. То се, уосталом, види и по месту на коме се она налази. Као што је напред већ речено, она долази одмах иза низа хронолошких података о животу патријарховом. Истина, непосредно испред ње је оно место на коме Марко говори о себи, али оно је дошло ту очевидно само због тога да се истакне како Марко све о Јефрему „известне“ зна, иако то укратко износи („и сија в мале назнаменах, да не от множества, јеже о њем исправљенији и дејанију повести продлит се слово“). Најзад, да та година треба да означи кад је Биографија писана, била би ваљда на крају, у

¹ Гласник Српске православне патријаршије XI (1930) 119—120 = Из историје Пећке патријаршије (1931) 64—65. Епископ Иларион није знао за Вуксанов рад (измакао му је из вида и мој приказ у Богословљу II, 1927, 238—239 и Ћоровићев чланак о Марку у Народној енциклопедији II, 683), па је због тога писао да је Марко „иначе непознато лице“. И он је рачунао са 1375 год. и добио 1399 год., али је запазио да се та година не може да усвоји због датума патријархове смрти (по њему, патријарх је умро „15. јунија или који дан раније“). У Биографији стоји да је Јефрем „у архијерејству провео 24 године што ће рећи да је навршио пуних 24 године, дакле и нешто више“. Ако би се узео 15 јуни 1399 год., патријарх „не би проживео у сану архијереја 24 године, него са 3—4 месеца мање“. Због тога његову смрт треба да пренесемо у 1400 год. Тој години одговарају и кругови сунца и месеца. Год. 1442 је преписивачка погрешка.

нарочитом запису као што је код Доментијаџа (и у Животу Св. Симеона и у Животу Св. Саве — изд. Ђ. Даничић 1865, 116—117, 344—345). Она се, међутим, налази испред причања о томе шта је било „по блаженога успенији и положенији в гробе честнаго телесе јего“.

Постанак Биографије, као што се из свега изложеног види, треба ставити после 1400 године.

III

Вуксан пише да се из „књижевних радова“ епископа Марка „може... приближно тачно конструисати биографија“ његова, па даје ове податке: Епископ Марко је рођен „у Пећи око год. 1330“. Године 1346 постао је монах. Од 1376 до 1399 био је поред патријарха Јефрема. Као епископ помиње се 1392 године. Умро је после 1411 и то „без сумње у Пећи“. Вуксан ничим не образлажава ове своје тврдње. То је штета. Ја сам се трудио да пронађем она места из Маркових радова на основу којих је Вуксан дошао до горњих података, али у томе, на жалост, нисам потпуно успео. Због тога се резултати мојих испитивања веома разликују од Вуксанових констатација. Међутим, када сам у Богословљу II (1927) 238—239 приказивао Вуксанову расправу, нисам се упуштао у критичка разматрања његових навода. Тада сам потпуно по Вуксану излагао живот и рад епископа Марка. То исто је учинио и В. Ђорговић у своме чланку о епископу Марку (Народна енциклопедија II, 683).

У Помену стоји да је Марко постао монах кад му је било 17 година (Ловћенски Одјек I, 87). И св. Сава је имао 17 година кад је побегао у Св. Гору (Доментијан, Живот Св. Симеуна и Св. Саве, изд. Ђ. Даничић 1865, 121; Теодосије, Живот Св. Саве, изд. Ђ.

Даничић 1860, 6). За примање у манастир обично се и тражи узраст од 16—17 година. (Н. Милаш, *Православно црквено право*, 1926³, 702; упор. Ф. Гранић, *Одредбе хиландарског типика Св. Саве о ступању у манастирску заједницу и о делокругу братског сабора*, Гласник Скопског научног друштва XV-XVI, 1936, 53—54). У Помену се каже да је Марко ставио „на себе иночки и ангелски образ рукоју великаго старца всеосвештенога Јеврема патријарха“. Јефрем је постао патријарх 3 октобра 1375 године. Према томе, после тог датума Марко је ступио у монахе. У Помену је још забележено да је Марко са својим оцем Герасимом пребивао „в послушанији великаго оног светилника“, ваљда до смрти Герасимове. Герасим је преминуо „в глубоце ... старости“ (Ловћенски Одјек I, 87). Он је „от млада возраста“ послужио „великому и преподобному старцу Аврааму“. Аврам је био старац кад је Герасим још био неожењен (ibid. 86). Због тога се не може узети да је Аврам онај „велики светилник“ коме је Герасим као старац био „в послушанији“. То може да буде само патријарх Јефрем. У Биографији патријарховој Марко каже да је „с сим великим оцем“ био 23 године. Како је патријарх провео „в архијерејстве“ свега 24 године, значи да је Марко дошао код њега годину дана после његовог ступања на патријарашки престо. Свакако је тада Јефрем и замонашио Марка. То би било 6885 — између 1 септембра 1376 и 31 августа 1377 године. Кад се од те године одузму 17 година, колико је Марко у то доба имао, добија се као година његовог рођења 6868, а то је време између 1 септембра 1359 и 31 августа 1360 године. Године 6907, кад је преписивао Минеј, Марко је имао 39 година. Много је вероватније да је Марко предузео један такав посао у тим годинама него у оним у којима би тај посао радио по Вуксановом рачуну. Шездесет осам или шездесет де-

вет година нису доба када се такви послови врше. Истина за неке рукописе писци су забележили да су их писали у дубокој старости (в. Ст. Станојевић, *Књиге и друго у старим српским записима*, 1906, 9). У време када је подизао цркву св. Ђорђа на Ждрелнику и када је писао Завештање (1411 године), Марко би по Д. Вуксану имао 81 годину. Зар он то не би истакао у Завештању?

За свештеника и епископа Марко је хиротонисан „в светеј сборнеј и велицеј цркви србсцеј в Пеки“. Док се за „иночки и ангелски образ“ у Помену изрично каже да га је Марко добио од патријарха Јефрема, докле се код свештеничког и епископског чина Јефрем и не помиње. За свештеника и епископа Марка „хиротонисујут“ по свој прилици у доба када Јефрем није управљао Српском црквом, када је по други пут оставио патријарашки престо и вратио се „к обичному безмлвију“. По 11 правилу II помесног сабора (неокесарског), које је „ушло од ријечи до ријечи“ у 14 правилу VI васељенског сабора (трулског), за свештеника се не може да постави онај који нема 30 година, „јер и Господ Исус Христос у тридесетој се години крстио и почео је учити“ (Н. Милаш, *Правила Православне цркве с тумачењима* I, 1895, 483; II, 1896, 33; упор. од истог писца *Православно црквено право*, 276). Та је одредба наведена и у Синтагмату Матије Властара (из 1335 год.), који је код нас преведен око 1347—48 године (изд. Ст. Новаковић 1907, 318). И за епископа се тражи да има бар 30 година, како је одређено једном Јустинијановом новелом (Н. Милаш, *Православно црквено право*, 276, 372 и *Правила* I, 484—485). Епископ Марко је навршио 30 година 6898 године од створења света, која обухвата време између 1 септембра 1389 и 31 августа 1390 године. Тридесетог августа 1392 године, на дан смрти његовог оца Гера-

сима, Марко је већ епископ. Значи да је хиротонисан за свештеника и за епископа после 1 септембра 1389 а пре 30 августа 1392 године.

Када би се знало које је године Јефрем предао управу над Српском црквом патријарху Данилу III, можда би се могао нешто сузити временски размак у коме су извршена та рукоположења. Код Јиречека (ор. cit. 169) стоји да је патријарх Спиридон умро „убрзо после боја на Косову“ (очевидно по Биографији патријарха Јефрема — изд. Ст. Новаковић, *Starine* XVI, 39; у Ловћенском Одјеку на стр. 94), а да је Данило „постављен за владе кнеза Стефана“. По Јиречеку, Данило се помиње „у споменицама од 1392—1395“. Како је у Данилчевом типикy (из 1416 год.) забележено да се патријарх Спиридон престабио 11 августа (Љуб. Стојановић, ор. cit. III, 73 бр. 5042), излазило би да је патријарх умро после непуна два месеца од Косовске битке. После његове смрти а пре Даниловог избора Јефрем је по други пут управљао Српском црквом. Јиречек ближе не одређује када је Данило изабран. Ст. М. Димитријевић у *Историјату Пећске патријаршије*, који је објављен као додатак у споменици о Устоличењу патријарха Димитрија (1924), тврдио је да се Спиридон помиње до 1387, „до у очи косовске катастрофе“ (стр. 3, 15). За Данила III Димитријевић је забележио да се помиње 1389—1406 године (стр. 3). Иларион Зеремски (Гласник Патријаршије XI, 118 = Из историје, 61—64) узимао је да се Спиридон по свој прилици престабио 11 августа 1389 године. Избор Данила III за патријарха извршен је „најраније крајем 1392 или што је вероватније, у 1393 години“. Рад. М. Грујић пише да је Спиридон био патријарх од 1382 до 1387 године. Поред Данила III Грујић ставља 1389 годину (у чланку *Пећска патријаршија*, Народна енциклопедија III, 1928,

378). М. Пурковић (на н. м. 311—312) је изнео мишљење да је на престолу Српске цркве од 1380 до 1389 године био Спиридон, а од 1390 до 1396 Данило. Колико сам ја могао да утврдим, Данило III је постао патријарх по свој прилици 1390 године (о томе сам писао у засебној расправи у Гласнику Скопског научног друштва XXI, 1940, 33—81). Од 1389 године (после 11 августа) до 1390 године Црквом је управљао патријарх Јефрем. После 1390, а пре 30 августа 1392 године (дакле, у време патријарха Данила III) треба вероватно ставити рукоположење Марково за свештеника и епископа.

У чланку *Пећка епархија* (Народна енциклопедија III, 370) Рад. М. Грујићу је изгледало „да је од краја 14 века, када су патријарси становали понајвише у Жичи, и у Пећи постојао посебан епископ“. Грујић је тада мислио да је епископ Марко по свој прилици био пећки епископ. Међутим кад је писао чланак о *Хвостанској епархији* (ibid. IV, 1929, 786), Грујић је уврстио Марка међу епископе те епархије. Да је Марко био епископ хвостански мисле С. Смирнов, *L'église de la Mère-de-Dieu de Hvosno*, I *Données historiques* (Старинар — 3 серија — X/XI, 1936, 65, 67) и М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века* (из Хришћанског Дела III, 1937) 43. Марко није могао имати хвостанску епархију, јер је био епископ, а у Хвосну је била митрополија, као што се види из повеље кнеза Лазара дате 1380/81 године манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори: „...цркву Спасову у Хвосну кон митрополије хвостанскоје“ (Гласник 24, 1868, 257).

IV

На једном месту у својој расправи Д. Вуксан каже: „Остало би још да се говори о служби св. Јевре-

му. Има вјероватности, да ју је написао сам епископ Марко, али у овом рукопису [у коме се налази и Биографија Јефремова] не каже се ништа, ни ко ју је писао, ни кад је писана“ (стр. 88). Вуксан је Службу ипак уврстио у списак радова епископа Марка (стр. 84). В. Ђоровић је не помиње у своме чланку о епископу Марку (Народна енциклопедија II, 683). Рад. М. Грујић у чланку о патријарху Јефрему (ibid. II, 149) узима да је Служба од епископа Марка. То исто чини и М. Пурковић (Гласник Скопског научног друштва XV—XVI, 311).

Епископ Марко је заиста написао и Службу св. Јефрему. То се види из Празничног минеја од фебруара до краја августа (из XVI века), који се сада чува у збирци Српске краљевске академије (бр. 68). По Каталогу Љуб. Стојановића (1901) 28 бр. 55, тај Минеј садржи и ово: „Л. 51б [треба 57б] — 62а. Веі ([= 15] јуна иже в светих преподобнаго отца нашего Јефрема патријарха србскога. На л. 59а. и светому канон на и [= 8], твореније Марка смеренаго епископа глас д [= 4] пес. а [= 1] ирмос“. То је Служба св. Јефрему (упор. и Љуб. Стојановић, ор. cit. 261 — регистар s. v. Марко). Наведено место с поменом епископа Марка налази се и у Служби објављеној у Србљаку митрополита Михаила (1861) л. 150а. Само уместо Марко у Србљаку стоји Маріса. Очевидно је слово *k* прочитано као *іс*. То се могло лако десити ономе који није упућен у ћириличку палеографију. Изнад усправне леве црте тога слова у Минеју се налазе две тачке. Та случајна погрешка преписивачева може читаоца у први мах заиста да доведе у забуну.

Тај је Празнични минеј „добављен из Пећи“. Љуб. Ковачевић, који саопштава тај податак, штампао је један запис са последњег листа Минеја. Из тог се записа види да је Минеј припадао храму св.

Ђорђа „на месту Ждрелнику, рекоми Нова Црква“ (Гласник 56, 1884, 352 = Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* II, 1903, 431 бр. 4347).

У запису из времена старца Козме, о коме је раније већ говорено, каже се да храм св. Ђорђа звани Нова црква има два mineја. Један је без сваке сумње онај на коме се запис и налази (Mineј епископа Марка из 1389/99 год.). Други ће свакако бити Празнични mineј који је данас у Академији.

V

Храм св. Ђорђа који је сазидао епископ Марко назива се Новом црквом очевидно због тога што је постојала друга једна црква св. Ђорђа. Њу је „от основанија“ подигао јеромонах Герасим, отац епископа Марка (то се каже у Помену — Ловћенски Одјек I, 87).

У завештању епископа Марка стоји да је Нова црква „на месте рекомем Ждрелник идеже беше мноземи лети заустел виноград црковни“ (Љуб. Стојановић, *ор. cit.* IV, 23). Д. Вуксан мисли да је „Ждрелник исто што и Ждрело и да према томе и ову цркву треба тражити негдје око Пећи“ (Ловћенски Одјек I, 86). За ждрелничке винограде Вуксан сматра да су се морали налазити „или око данашњег Идолца или Јерињака, јер је то једино мјесто погодно за винограде, па и данас је сав тај крај засађен виновом лозом“ (*ibid.*).

Говорећи о месту где је била Герасимова црква св. Ђорђа, Вуксан помиње „двје рушевине старих цркава, једна на пола километра од патријаршије према Руговој, а друга нешто даље, при самом улазу у Ругову“ (*ibid.* 85). За ону прву каже да је, према традицији, била посвећена св. Николи, па се домишља да ће то бити она црква св. Николе „на Таворе“, у којој је сахрањен Герасим (*ibid.* 85 и *нап.* 1). По Вуксановом мишљењу, код те цркве је и гроб Јефимијин. То по свој

прилици неће бити тачно. Као монахиња Јефимија је живела код цркве св. Ђорђа, „при својој... цркви“ (како се каже у Помену — *ibid.* 87). Ту је без сумње и сахрањена.

Ако је црква св. Николе о којој говори Вуксан идентична са црквом св. Николе у селу Љевоши код Пећи, онда напомињем да ја за њу доказујем да се у XVI веку звала Ивановац и да је њој 1565 године приложио једно од два своја издања (Посни или Цветни триод) стари српски штампар Стефан Мариновић „от града Скадра“ (в. моју расправу у Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор XVIII, 1938, 375—392).

О оној цркви која је „при самом улазу у Ругову“ има један запис „који се налази у једној руској штампаној књизи“ (у приватним рукама). Тај запис Вуксан је овако прочитао: „На 1889. Игумен Софроније поче дувар и врата да гради јунија 8. Мајстори тражећи камен за врата и тако копајући на Маркову цркву нађоше патос плоче велике изрјадне и углађе(не) као што најљепше може бити и повеленијем Игумана Софронија пренеше се те плоче све доле у патријаршију пецку септембра 2. и тема плочама удари патос у олтар свете патријаршије са тема плочама нека је знати свакоме“. Вуксан додаје да је дознао „да су, доиста, плоче дизане из ове цркве“. Та Маркова црква из записа биће она црква „св. еванђелиста Марка“ у селу Љевоши о којој говори М. С. Милојевић у своме *Путопису дела праве (старе) Србије II* (1872). По Милојевићевом казивању, од ње су остале само развалине, код којих се свет скупља „о марковудне“ и „свети водицу сваке године“. Ту црквину св. Марка откопавао је Ђ. Бошковић. О томе пише сасвим укратко у *Годишњаку С. К. Академије* 41 (1932) 254—255 и нешто опширније у *Старинару* — 3. серија — VIII/IX (1933—

1934) 299—300. У Годишњаку поред назива цркве ставља знак питања. По томе што је нартекс подигнут кад и црква Бошковић (у Старинару) мисли да црква св. Марка „већ одаје млађе порекло“. За живопис каже (у француском резимеу у Старинару, стр. 302) да његови фрагменти „indiquent les peintures du 16ème siècle“. На једној кући у Пећи нашао је „неколико орнаментисаних камених фрагмената“, за које је чуо „да су давно донети са ове црквине“. То усмено саопштење примио је „са великим резервама“ (о томе пише у Старинару). На Маркову цркву из записа несумњиво се односи оно што је писао Андра Стефановић о некој „црквици Св. Марка у близини Пећске Патријаршије“ (у своме раду о Старој српској црквеној архитектури, Српски књижевни гласник IX, 1903, 446). Ту је црквицу, по народном предању, подигао још св. Сава. Порушили су је Арнаути. Грађу су потпуно „развукли тако да су јој и темеље раскопали и камен разнели, и једино се још по рововима где су темељи лежали може судити о дименсијама те цркве“. Калуђери из Пећке патријаршије „пре десетак година“ (дакле, око 1893) једва су успели да кришом узму „два камена дела“. Стефановић каже да се ти камени делови „и данас чувају у згради пећске патријаршије“. О њима пише још и ово: „Та два фрагмента сведоче о лепоти, богатству и укусној изради те црквице. Један је горњи камени перваз црквених врата, богато орнаментисан, необично леп и оригиналан. Други је фрагменат камена плоча од белог мрамора, која је жљебљена у виду једне орнаментисане звезде, и ти су жљебови испуњени каменовима у две боје (интерсија). Таквим је плочама била црква попођена“. Да то не буду ипак оне плоче о којима се говори у запису?

Милојевићево казивање о скупљању света „о марковудне“ код Маркове цркве не мора бити поуздано,

као што уосталом нису поуздана ни многа друга његова тврђења. Маркова црква није морала добити свој назив по св. апостолу и јеванђелисти Марку, коме би била посвећена (као што је нпр. случај с београдском Марковом црквом). Могла би се она тако звати по своме оснивачу. Марков манастир код Скопља има храм посвећен св. Димитрију. Назива се по краљу Марку, који је довршио његово зидање (В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, 1920, 119). У Колубари постоји Маркова црква, по којој се без сумње и село тако зове. Она је посвећена св. Димитрију. Ја сам о њој писао у Богословљу III (1928) 278—280. Том приликом сам изнео претпоставку да су њу основали калуђери из Марковог манастира код Скопља. Ако је Маркова црква код Пећи заиста добила назив по своме оснивачу, могло би се мислити да је њу подигао епископ Марко. Она би онда била идентична с храмом св. Ђорђа званим Нова црква. М. С. Милојевић помиње у селу Љевоши и развалине „св. Ђурђа“, код којих се свет скупља на Ђурђевдан. Да није он од развалина Маркове цркве посвећене св. Ђорђу направио две цркве: једну св. Марка, а другу св. Ђорђа? У Завештању епископа Марка каже се „да имаа тази цркв светаго Георгија на службу куде обдржи међа виноградишта Ждрелничкога до Сечене стене...“ (Љуб. Стојановић, *op. cit.* 23). За Сјечену Стијену Вуксан пише да се налази „у руговској клисури на петом километру од Пећи“ (Ловћенски Одјек, I, 86).

Бошковић бележи (у Старинару) да је „у северној страни нартекса ископана... једна каменом озидана гробница, у којој није ништа пронађено“. Ако би се горња идентификација потврдила, могла би то бити гробница епископа Марка.

САДРЖАЈ

	Страна
АРХИЕПИСКОП ДАНИЛО II КАО КЊИЖЕВНИК — — — —	5
СРПСКИ КЊИЖЕВНИЦИ ОД СРЕДИНЕ XIV ДО ПОЧЕТКА XVII ВЕКА — — — — — — — — — —	15
МОНАХИЊА ЈЕФИМИЈА — — — — — — — — — —	79
ЕПИСКОП МАРКО — СРЕДЊЕВЕКОВНИ СРПСКИ ПИСАЦ —	89